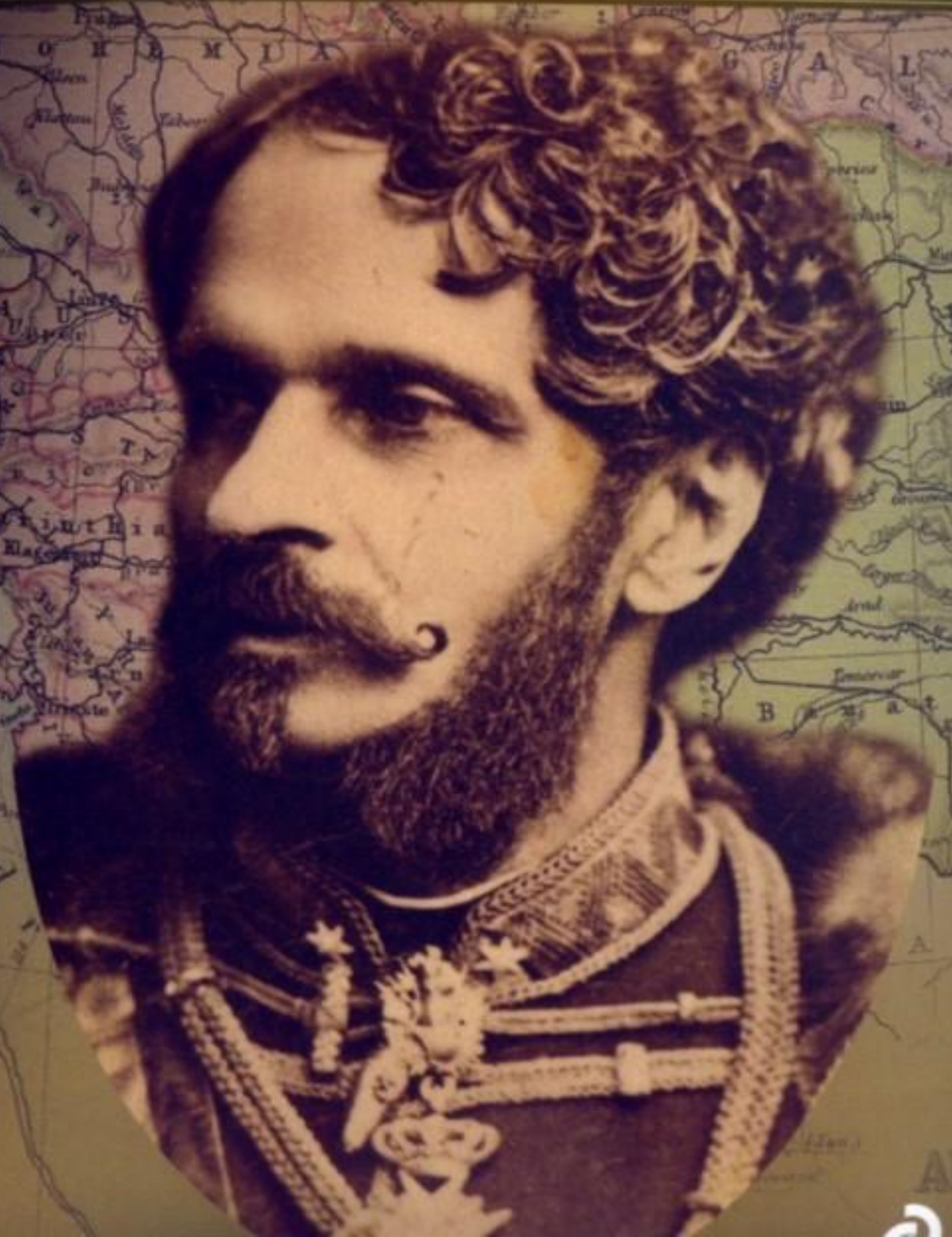

ТЕОДОРА ТОЛЕВА

ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА ДЮЛА АНДРАШИ И ВЪЗНИКВАНЕТО НА МАКЕДОНСКИЯ ВЪПРОС

Тази книга е посветена на предисторията на Македонския въпрос, за чието възникване значима роля играе граф Дюла Андраши – унгарски аристократ, отличаващ се с болезнена русофобия. Чувствата, особено омразата, са лош съветник в политиката и могат да постигнат краткосрочен положителен ефект и дългосрочни отрицателни последици. Авторката съумява да обрисова психологическия портрет на човека Андраши до най-тънките подробности, които се отразяват пряко на неговата дейност като външен министър.

На 8 юли 1876 г. се сключва Райхщадското споразумение, по силата на което Австро-Унгария добива присъединяването на Босна и Херцеговина, а Русия е принудена да се откаже от създаването на Целокупна България. Именно това геополитическо споразумение, изключващо Македония от българските земи, по-късно става повод за възникването на Македонския въпрос и става причина за последвалите братоубийствени сблъсъци.

Д-р Теодора Толева съпоставя и сравнява външната политика на Австро-Унгария през 70-те години на XIX век с тази на други европейски сили, за да осветли причините за появата на Македонския въпрос. В книгата читателите ще намерят неизвестни или малко известни свидетелства за задкулисни ходове на „тайната дипломация“, даваща облик на Балканите днес.

Теодора Толева е защитила европейска докторантура по история пред комисия с представители от Университета на Барселона (Universitat de Barcelona), Университета на Лондон и Университета на Виена (Universität Wien) през септември 2008 г. Нейният основен изследователски интерес е Източният въпрос и особено източният въпрос в контекста на македонския, арменския и албанския въпрос. Други нейни интереси са Хабсбургската монархия и феноменът на емиграцията в историята.

Завършва френска езикова гимназия „Алфонс дьо Ламартин“, София.

Бакалавър по балканистика от Американския университет в България (AUBG). Дисертация за защита на степен Магистър при Катедрата по съвременна история в Автономния университет в Барселона.

Дисертация за защита на степен Master of Sciences (септември 2006 г.) от Катедрата по съвременна история в Университета на Барселона.

Европейска докторантура по съвременна история от Университета на Барселона.

Знае френски, английски, руски, немски, испански, италиански, португалски.

ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА ДЮЛА АНДРАШИ И ВЪЗНИКВАНЕТО НА МАКЕДОНСКИЯ ВЪПРОС

император Франц Йосиф

1968 - 2011 г.

Теодора Толева (1968 - 2011) е изследователка на балканската история, която остава почти неизвестна у нас, но преди ранната си смърт от тежко заболяване е смятана в Европа и на Балканите за многообещаваща нова звезда на европейската историческа наука. Учи история и теология в Софийския университет "Св.Климент Охридски", в Париж и Барселона и защитава в столицата на Каталония, където живее и работи, дисертация на тема "Влиянието на Австро-Унгария за създаването на албанската нация 1896-1908?".

ТЕОДОРА ТОЛЕВА

ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА ДЮЛА АНДРАШИ И ВЪЗНИКВАНЕТО НА МАКЕДОНСКИЯ ВЪПРОС

© Теодора Толева автор

© Любка Славова, превод от испански

© Дамян Дамянов, художник

София • 2013

© Сиела Норма АД

ISBN 978-954-28-1346-0

ISBN 978-954-28-1347-0 твърди корици

 ciela

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	7
------------------------	---

ВЪВЕДЕНИЕ	11
Географска и демографска характеристика на Македония	11
Македонският въпрос	12

На мама

Този труд е реализиран благодарение на вече покойния професор Милчо Лалков от Софийския университет, който ме въведе в „света на Македония“; на безусловната подкрепа на моето семейство; на професионализма и отзивчивостта на екипа на австрийския исторически архив; на усилията на много други изследователи, някои от които са упоменати в цитираната библиография.

Барселона

Септември 2002 г.

<i>Глава I. Външната политика на Виена, водена от Андраши.</i>	
Тайната конференция от 1872 г.	16
Дуалистичната империя през втората половина на XIX век	16
Други последиствия от поражението при Кьонигграц	18
Издигането на министър Андраши	21
Тайната конференция от 17-19 февруари 1872 г.	24
Протоколът от конференцията и неговият контекст	25
Инициативите на Андраши	27
Второто заседание	36
Заклучение	40

<i>Глава II. Тайната конференция от 1875 г. и началото на Източната криза</i>	
криза	
Протоколът от тайната конференция от 29 януари 1875 г.	45
Някои последиствия от тайните конференции за възникване на	
Източната криза	55
Неп пряката помощ на Виена за Истанбул	60
Пътят към Берлинския меморандум	63

<i>Глава III. Войната на Сърбия и Черна гора срещу Османската империя и Райхщадските споразумения</i>	
империя и Райхщадските споразумения	
„Турските зверства в България“	69
Сърбия и Черна гора във война с Турция	70
Срещата в Райхщад	73
Стратегията на Андраши	78
Българският въпрос	81
Тайната конференция от 13 ноември 1876 г.	86
Руските и британските инициативи	91

Глава IV. Руско-турската война	94
Британските дипломатически инициативи	94
Цариградската конференция от декември 1876 г.	95
Последни дипломатически инициативи преди войната	98
Англо-австрийските действия, свързани с войната	100
Споразумението Андраши-Дизраели	103
Глава V. Санстефанският и Берлинският договори	110
Новото Княжество България	111
Други аспекти на Санстефанския договор	114
Берлинският конгрес	115
Румелийският въпрос	120
Глава VI. Босненският проблем. Кресненско-Разложкото въстание и албанският въпрос	124
Босненският проблем	125
Прелюдия към въстанието в Македония	131
Организация на въстанието	137
Сраженията при Кресна и Разлог	139
Краят на борбата	143
Позиция на Австро-Унгария към въстанието	149
Албанският въпрос	154
Епилог	156
Исторически източници	160
Библиография	160

ПРЕДГОВОР

През 70-те години на XIX век двете най-заинтересовани Велики сили на Балканите Австро-Унгария и Русия участват в Съюза на тримата императори заедно с Германия, но това не премахва тяхното унаследено съперничество по Източния въпрос. Борбата за надмощие придобива по-сложни форми с оглед промяната в геополитическата тежест на Двойната монархия след поражението ѝ в Средна Европа през 1866 г. Този исторически период съвпада с овластяването на граф Дюла Андраши като министър на външните работи и доверено лице на император Франц Йосиф I, което го поставя в положение не само да дава съвети, но и да формулира решения.

Монографията на д-р Теодора Толева е посветена на предисторията на Македонския въпрос, за чието възникване значима роля играе по-горе назованият унгарски аристократ, отличаващ се с болезнена русофобия и повтарящ стряскащото предупреждение: „Империята е в опасност!“. Чувствата и особено омразата са лош съветник в политиката и могат да постигнат краткосрочен положителен ефект и дългосрочни отрицателни последици. Авторката съумява да обрисова психологическия портрет на човека граф Андраши до най-тънките подробности, които се отразяват пряко на неговата дейност като външен министър. Нейният принос в историческата психография е пионерен с оглед на обстоятелството, че този междудисциплинарен жанр не е развит в България.

Авторката вкарва в научно обръщение първостепенните като извор протоколи от тайните конференции в Балхаузплатц на 17, 18 и 19 февруари 1872 г., както и на 29 януари 1875 г., анализирайки ги като външнополитическа програма на Хабсбургската империя. Тя разкрива връзките и зависимостта между дипломатите и военните съгласно правилото „Силата побеждава правото“. Стремешът да бъде опазена Османската империя от Руското завоевание е съпоставен с противоречието да се окупира и анексира Босна и Херцеговина, като се изпреварят Сърбия и Черна Гора.

Въстанието в Босна и Херцеговина през лятото на 1875 г. отваря поредната Източна криза. Д-р Толева обяснява основните различия между Австро-Унгария, която набелязва тази област като своя бъдеща териториална придобивка, и Русия с нейното настояване за коренни реформи до предоставянето на автономия. Априлското въстание през 1876 г. в България задълбочава необратимо кризата и граф Андраши предпочита да вкара съперницата Русия в „капана на славянската солидарност“, като я изтощи във войната ѝ срещу Османската империя и после да се възползва чрез безкръвното завладяване на Босна и Херцеговина. Авторката схваща значението на „Берлинския меморандум“ като опит на „Железният канцлер“ Ото фон Бисмарк да помири своите съюзници чрез подялба на Балканите, но във Виена отказват да допуснат създаването на голяма славянска държава под контрола на Санкт Петербург.

Войната на Сърбия и Черна Гора срещу Османската империя спира протакането на граф Андраши по въпроса за реформите и на 8 юли 1876 г. е постигнато Райхщадското споразумение, по силата на което Австро-Унгария добива присъединяването на Босна и Херцеговина, а Русия се отказва от създаването на Целокупна България. Д-р Толева с основание прави извода, че в тази геополитическа сделка Македония е изключена при възстановяването на българската държава и така се създават условия за появата на Македонския въпрос. Нещо повече, Сърбия е насочена на изток и юг, което поражда главната причина за последвалите братоубийствени сблъсъци.

В книгата е изтъкнато важното значение на тайната конференция от 13 ноември 1876 г. във Виена, която решава да бъде запазен неутралитет в предстоящата война между Русия и Османската империя на цена окупацията на Босна и Херцеговина. Като следваща стратегическа цел е набелязано завладяването на Македония и излаз на Бяло Море през Солун. Д-р Толева точно отбелязва, че взетите решения залягат в Будапещенското споразумение с Русия от 18 март 1877 г., което ѝ дава „зелена светлина“ за започване войната на Балканите.

Цариградската конференция през декември 1876 г. очертава границите на двете български автономни области, т.нар. „дележ по вертикала“, които заедно надхвърлят територията на Санстефанска България. Авторката вярно преценява, че ако бяха изпълнени решенията

на посланическата конференция, то Македонският въпрос не би възникнал с всичките съпътстващи го кръвопролития. Отказът на Високата порта да изпълни тези решения води до Лондонския протокол от 31 март 1877 г. и позволява на Русия да започне войната без да бъде заплашена от нова Кримска коалиция.

Д-р Толева разкрива мотивите за сближаването на граф Андраши с британския премиер Дизраели преди всичко заради тяхната русофобия, която е толкова силна, че се стига до планове за съвместни военни операции по суша и море за спиране на руската армия пред Цариград. Тяхната твърда съпротива срещу голяма българска държава на Балканите и в близост до Протоците допринася за появата на Македонския въпрос. Ревизирането на Санстефанския предварителен договор от 19 февруари–3 март 1878 г. на Берлинския конгрес през юни 1878 г. чрез т.нар. „дележ по хоризонтала“ оставя Македония под властта на султана, като възможност за бъдещ излаз на Австро-Унгария на Бяло море. Великобритания завзема остров Кипър и го превръща в база за опазване на Суецкия канал.

В книгата е направен сполучлив паралел между съпротивата на българите в Македония срещу несправедливия Берлински договор, изразена в Кресненско-Разложкото въстание през есента на 1878 г., и противопоставянето на босненци срещу австро-унгарската окупация. Граф Андраши твърди преднамерено за наличие на „руско подстрекателство“, предлага „европейска окупация“ на Македония, а „омиротворяването“ на Босна и Херцеговина се извършва със силата на оръжието. Той работи настойчиво за проникване на влиянието на Виена в Албания пак с поглед от р. Вардар към Бяло море.

Д-р Толева успява да съпостави и сравни външната политика на Австро-Унгария на Балканите през 70-те години на XIX век с тази на другите европейски сили, за да осветли в „Голямата политика“ причините за появата на Македонския въпрос. Тя открива във влиятелната фигура на граф Андраши един от двамата главни виновници за последвалите конфликти в оспорването на т.нар. „Ябълка на раздора“. Читателят ще намери в следващите страници неизвестни или малко известни свидетелства за задкулисни ходове на „тайната дипломация“ много преди да бъдат разкрити чрез клаузите на международните договори. Препоръчвам тази книга и поради оригиналния

подход на изследване в посока от историческата личност към историческите събития, защото историята се сътворява от личности, дори и от такива „зли гении“ като граф Дюла Андраши.

Академик Георги Марков

ВЪВЕДЕНИЕ

Географска и демографска характеристика на Македония

Когато говорим за Македония, имаме предвид географския регион, разположен в центъра на Балканския полуостров, който включва земите между реките Бистрица, Вардар, Струма и Места. Това са приблизително 25.700 км². През тези земи открай време са се кръстосвали пътищата, свързващи Адриатическо с Черно море и река Дунав със Средиземно море. Бъдещият коридор номер 8, който ще свързва албанското пристанище Дуръс с черноморския град Бургас, а по-късно и цяла Европа с Централна Азия и стария Път на коприната, прекосява цяла Македония от запад на изток по трасето на римската Виа Егнация.

Още от най-древни времена Македония е позната и е заселена точно защото е кръстопът между Северна Европа и Средиземноморието и Азия и Южна Европа. Претърпяла е многобройни нашествия, които я превръщат в център на контакти, взаимно влияние и смесване на различни цивилизации.

Най-известните етнографски карти¹ на Балканския полуостров от XIX век са на А. Бюе от 1847 г., на Г. Лежан от 1861 г. и на Х. Киперт от 1876 г.² Според тези карти македонските земи са обитавани из-

¹ По онова време не е съществувала статистика в днешния смисъл на думата, а информацията за населението се съдържа в етнографските карти.

² Вж. Adanir, Fikret, Die Makedonische Frage: ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908., Wiesbaden, Steiner, 1979, s. 4.

ключително от българи³. Следните данни дават по-точна количествена представа за населението по това време: 1 032 533 българи християни и 148 803 българи мохамедани или общо 1 181 336 българи; гърците са 228 702, от които 214 329 са християни, а 14 373 са мохамедани; сърбите са 100 000; власите са 80 767; турците са 499 204, от които 4240 са християни; албанците са 128 711, от които 9510 са християни, а 119 201 мохамедани; евреите са 67 840, а циганите са 54 557⁴.

Македонският въпрос

Когато тук говорим за македонски въпрос, имаме предвид съперничеството, възникнало между територията, по-горе определена като Македония, и България, Сърбия, Гърция и Турция, и борбата на местното население за освобождение от османско владичество и за присъединяване към своите сънародници. Важно е да подчертаем, че това съперничество възниква не по-рано от 1900 г. Преди тази дата борбата се води, от една страна, за обединението на българите в Македония, а от друга, за обединение на българите от новосъздаденото Княжество България с полуавтономната османска провинция Източна Румелия. Борбата засяга три административни единици, организира се и се координира в тези три територии и на практика представлява обща борба на един и същи народ.

В нея масово участват българите в Македония. Но същото не може да се каже за други местни етноси. Не съществуват местни движения за обединение със Сърбия или Гърция нито преди, нито след 1900 г. Извън Македония обаче се води борба, която цели нейното присъединяване към тези държави. В действителност по онова време не се говори за македонски, а за български въпрос, а от това се разбира борбата на народа от двете страни на македонската граница за присъединяване към независимата българска държава.

³ Пак там, а също и Wilkinson, H.R., Maps and Politics. A Review of the ethnographic cartography of Macedonia, Liverpool, 1951, s. 36, 44, 66.

⁴ Кънчов, В., Македония. Етнография и статистика, София 1900, – В: Избрани произведения, том 2, София, 1970. В. Кънчов в течение на много години е училищен инспектор в Македония, което му позволява да пътува много и да опознае добре областта.

След 1900 година към съперничеството се присъединяват и власите като реакция срещу агресивните опити за елинизирание на Македония от страна на Гърция. Малко по-късно, но много активно се намесват и албанците с помощта на дълги и добре планирани действия от страна на Австро-Унгария и Англия в желанието им да спомогнат за ускоряване на процесите на албанското възраждане.

Но в дипломатическите среди и в европейската преса продължава да се говори за български въпрос. Промяната в терминологията (възприемане на понятието „македонски въпрос“) настъпва по-късно във връзка с Балканските войни от 1912-1913. Това се дължи главно на сръбската пропаганда, която осъзнава, че не може да постигне пряко унищожаване на българското самосъзнание на населението и решава да го дестабилизира по други пътища и да насади несъществуващи етнически и национални идеи, свързани с Македония на Александър Велики и с отделни местни етноси.

В тази част на Балканския полуостров враждите не обхващат само балканските народи. Австро-Унгарската империя има амбиции да анексира територии, да установи пряко присъствие и да доминира в тях физически и икономически. Англия от своя страна е решена да попречи на освобождението на тези земи, постигнато с борба на местните движения за освобождение и с руска военна намеса, да попречи да постави региона в сферата на влияние на Санкт Петербург. Франция има значителни интереси от запазване на Османската империя като неин втори по важност кредитор след Англия. Италия, по примера на останалите колониални сили, скоро предявява претенции за влияние към части от адриатическото крайбрежие. Германия се стреми да защити континенталните си интереси и подписва редица тайни споразумения, които и осигуряват благоприятни съюзници, а в същото време се стреми да попречи на други съюзи между великите сили, които счита за опасни. Така тя се озовава редом със своя съюзник Австро-Унгария в центъра на проблемите в Ориента⁵. Така на практика всички европейски сили от втората половина на XIX век участват в борбите за това парче земя в центъра на Балканския полуостров,

⁵ Taylor, A.J.P., The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918., Oxford University Press, 1954, s. 232.

опитват се да манипулират местните правителства и разпалват вражди между народите от района.

С течение на времето по политически причини българският въпрос се превръща в македонски въпрос. Тази малка промяна в терминологията цели да прикрие борбата на българския народ от тези земи за присъединяване към младата българска държава на фона на многобройни конфликти между всички балкански фактори за завладяване на Македония. Нещо повече, промяната се опитва да наложи македонско национално съзнание (което в действителност възниква след Втората световна война) над българското самосъзнание, което е основен стимул на участниците в конфликтите от края на XIX и началото на XX век.

Обикновено за начало на македонския въпрос (както вече казахме, български) се счита Берлинският договор от 1878 г. Това не е погрешно, защото с него се извършва важна промяна на статуквото на Балканите, а на балканските народи се налага волята на Великите сили. С това започва и борбата им против решенията му.

Берлинският договор от 1878 г. е плод на едномесечна работа, от 13 юни до 13 юли 1878 г. В своя класически труд за този конгрес Медликот твърди, че за толкова кратко време не е възможно да се намери нов и подходящ отговор на сложния Източен въпрос⁶. Що се отнася до решенията на конгреса, бихме могли да приемем техните аргументи, но не и проблема с времето, който участниците изтъкват като фактор при работата си в непоносимата жегата на пруската столица. Те отделят на конгреса точно толкова време, колкото искат да му отделят, без да се интересуват колко барут ще бъде изстрелян в резултат от работата им или може би защото искат точно това.

Изработените в Берлин решения през лятото на 1878 г. не са резултат от небрежна или безотговорна работа. Напротив, Берлинският договор отразява много ясно интереси, амбиции и важни и трайни позиции с преплетени и стари корени, като в същото време гарантира средства за тяхната безусловна защита.

Целта на това проучване е да открие някои от застъпените интереси и позиции и да проследи корените им с оглед на действията на Австро-Унгария по времето, когато неин външен министър е унгарецът Андраши, т.е. между 1871 и 1879 г. За тази цел се позоваваме на добре познати документи и факти, но ги анализираме от нова гледна точка, целяща да открие връзките и зависимостите, свързани с възникването на македонския въпрос в началото на XX век в етапа на сблъсък между българите в Македония и сръбската пропаганда. Затова обръщаме основно внимание на събитията в Босна и Херцеговина, а не на Берлинския договор, който разбира се присъства, но е толкова известен, че предпочитаме да задълбочим проучването в сферата на факторите, които го предхождат.

Освен това търсим ролята на конкретните исторически личности, защото считаме, че субективният фактор не е лишен от възможност да влияе върху събитията, особено когато става дума за личности, заемащи ключова позиция в държавния апарат на една велика сила. За възникването на македонския въпрос през XX век личният фактор е още по-значим, защото Берлинският договор, който бележи началото му, е плод на тайна дипломатия, която предхожда и съпътства официалните преговори.

И в заключение се отдава значение на ирационалния фактор, който много пъти определя решенията на великите фигури в историята. Според това проучване подобна роля изиграват чувството за солидарност, стремежът към свобода, фанатизмът, способността за саможертва, опортюнизмът, културната и религиозната омраза и реваншизмът. Подборът на документите изразява именно тази насоченост.

⁶ Medlicott, W.N., The Congress of Berlin and after. A diplomatic History of the Near Eastern Settlement 1878-1880., London, 1938, s. 1.

ГЛАВА I

ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА ВИЕНА, ВОДЕНА ОТ АНДРАШИ. ТАЙНИТЕ КОНФЕРЕНЦИИ

Дуалистичната империя през втората половина на XIX век

През втората половина на XIX век империята на Хабсбургите е сред най-могъщите страни в Европа. Разположена е в центъра на континента върху територия от около 600 000 км², има население от 35 милиона и армия от един милион войници, добре обучени и въоръжени⁷. Т.е. тя се нарежда сред държавите, способни да влияят върху развитието на по-малките съседни народи. От друга страна, за момента Австро-Унгария изостава в надпреварата с най-силните. Тя няма колонии, намира се встрани от новите световни търговски пътища и центрове, участието ѝ в европейската търговия е незначително. Богата е на традиционни енергийни източници като дървен материал и води, но промишлеността и не е ориентирана към новите източници, няма необходимата инфраструктура и вътрешно търсене, което да стимулира растежа ѝ⁸. В дългосрочен план изоставането ѝ продължава да се задълбочава, а заедно с него и необходимостта от стабилен съюз с други силни държави, за да може да оцелее.

Населението на империята е мултиетническо и е съставено от германци, унгарци, чехи, поляци, хървати, сърби, румънци, украинци, словаци, италианци, словени. Част от тези народи живеят изцяло в пределите на Австро-Унгария, други имат свои национални държави, а трети са от други мултинационални империи в съседство с Австро-Унгария. Освен това никоя от етническите групи не е концентрирана в определена част на империята.

⁷ Diószegi, István, Die Aussenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1871-1877., Wien; Köln; Gratz; Böhlau, 1985, s. 7.

⁸ Вж. Gross Nachum Th., Die Stellung der Habsburgermonarchie in der Weltwirtschaft, s. 3-8, 14-18; Matis, Herbert und Bachinger, Karl, Österreichs industrielle Entwicklung, s. 110-115. – In: Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Band I, Wien, 1997.

Сложните взаимоотношения между различните етнически групи вътре и извън пределите на държавата оказват влияние върху решенията на управляващия елит в областта на външната политика, но също така биват използвани, насочвани и манипулирани от него. Съществува мнение, макар и твърде преувеличено, че именно междуетническите отношения са решаващ фактор за външната политика на страната и причиняват разпадането на Хабсбургската империя на множество по-малки държави⁹.

Хабсбургската империя е наследствена монархия със сложна и уникална държавна структура, която съчетава елементи на абсолютизъм и парламентаризъм, на централизъм и федерализъм. Важен момент в развитието на тази единствена по рода си структура, който влияе върху външната политика на империята, е така нареченият Ausgleich (Компромис) от 1867 г., непряко следствие от събитията през периода 1848–1849 г. и от загубата на италианските земи през 1856, но пряка последица от военната победа на Германия през 1866 г.

От формална гледна точка *Компромисът* е споразумение между император Франц Йосиф, коронован за унгарски крал, и Унгария. Това е обединение на две независими държави – Унгарското кралство и Цислейтания, или кралства и земи с представители в Имперския съвет. Тяхното обединение се извършва законово на две нива: а) чрез персонално обединение на тези кралства с Франц Йосиф, който става едновременно император на Австрия и крал на Унгария; б) чрез институционално обединение в три основни области – външна политика, армия и финанси, които се обособяват в общи за двете държави министерства. Това са Министерството на външните работи към Императорския двор, Министерството на войната и Министерството на финансите¹⁰.

Определена е квота за общото управление на финансите, според която Цислейтания трябва да плаща 70% от фондовете, необходими за поддръжката на общата държавна структура. Представителите на двете държави трябва да се събират на всеки десет години, за да обсъдят отново условията на *Компромиса*. В същото време всяка от

⁹ Вж. Sugar, Peter, Nationality and Society in Habsburg and Ottoman Society, Variorum, 1997, стр. 91-120.

¹⁰ Vocelka, Karl, Geschichte Österreichs: Kultur-Gesellschaft-Politik, Styria, 2000, s. 214.

тях има свой парламент и свое правителство. Министрите са отговорни пред така наречените „представителства“. Това са групи от депутати от Унгария и Цислейтания, съставени от 60 членове, които се избират от съответните парламенти. Решенията на двете представителства трябва да съвпадат помежду си без големи различия. След одобрението на императора, те добиват ранг на закони¹¹.

Проблемите на националните малцинства на територията на Унгарското кралство не са разгледани в *Компромиса*. Унгарската управляваща върхушка се възползва от случая и предприема масивни мерки за асимилация на малцинствата. Последвалото напрежение оказва влияние върху унгарските политически среди при определяне на основните насоки на общата външна политика на империята. Нещо подобно се случва и в австрийската страна, която често е принудена да се намесва при помиряването на различните етноси с унгарското правителство. Според Ищван Диосеги¹² след *Компромиса* унгарската политическа класа започва да мисли, че за изпълнението на националистичните ѝ цели би било много по-подходящо да използва структурата и възможностите на империята. По този начин е превъзможнато желанието на унгарците да се отделят от общата държава, а Франц Йосиф може повече от всякога да разчита на Унгария.

Други последствия от поражението при Кьонигсграц

Поражението при Кьонигсграц (1866), довело до подписването на *Компромиса*, оказва влияние не само върху политическия живот на империята. То променя напълно политическата ориентация и сериозно се отразява върху представата за историческата мисия на Виена, която от векове определя нейното самочувствие и нейното самоуважение. След „официалния край“ на Свещената Римска империя през 1806 г.

¹¹ Zöllner, Erich, *Geschichte Österreichs: von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1990, s. 412.

¹² Diószegi, István, *Die Aussenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1871-1877*, Wien, 1985, s. 10.

през есента на 1866 г. Хабсбургската монархия е окончателно отстранена от италианските земи. Но главното е, че е окончателно лишена от мястото си в така наречения „германски въпрос“ (*Die Deutsche Frage*).

Няма да сгрешим, ако кажем, че именно германският въпрос заема приоритетно място в съзнанието на управляващите кръгове по отношение на стратегическите цели на външната политика. Участието на Австро-Унгария в този въпрос се основава на етническо, културно и духовно родство с германския свят.

Изключването на Виена от германския въпрос представлява рязко и болезнено прекъсване на все още живата вътрешна и външна политика. Това създава сериозни предпоставки за възникване на реваншизъм сред управляващите кръгове в империята.

В такъв момент единствената посока, в която австрийската корона може да мечтае за разширение след претърпените загуби, е на югоизток, т.е. към Балканите. Отделен въпрос е дали изборът на експанзионистична външна политика на Балканския полуостров, въпреки логичната емоционална гледна точка, е стратегически най-подходящ за Виена. Затова накратко ще припомним историята на австрийско-балканските взаимоотношения и механизмите, които правят възможно осъществяването на „балканската идея“ на Австро-Унгария през втората половина на XIX век.

Хабсбургската монархия води серия от войни срещу Османската империя в периода XVI-XVIII век, с което цели да преодолее турската заплаха. Тя участва традиционно в коалиции с други държави като Русия и Полша¹³. Военното сътрудничество с тези страни е традиционно за Източна Европа. В резултат от него Виена се сдобива с нови територии и успява да проникне чрез католическите си мисии сред предимно християнското население на полуострова.

По време на една от тези войни, през 1689 г.¹⁴, авангардни австрийски части достигат много на юг от Македония¹⁵. Това събитие

¹³ Лалков, Милчо, „България в балканската политика на Австро-Унгария 1878-1903“, София, Св. Климент Охридски, 1993, s. 20.

¹⁴ Vöclka, Karl, *Geschichte Österreichs: Kultur-Gesellschaft-Politik*, Styria, 2000, s. 225.

¹⁵ Лалков, Милчо, „България в балканската политика на Австро-Унгария 1878-1903“, София, Св. Климент Охридски, 1993, с. 22.

не е решаващо за окончателната победа на Австро-Унгария във войната, но се оказва определящо за външнополитическото мислене на управляващите кръгове. То трайно насочва интереса им към Солун, към излаза на Егейско море и към търговските центрове по Средиземноморието.

През различни периоди този стремеж се запазва постоянен, макар и с различна интензивност. След поражението при Кьонигтрац той се разраства и става особено привлекателен. Остава само да бъдат определени пътищата, които да доведат до неговото осъществяване. Историята очертава два възможни варианта – съюз с Русия или взаимодействие с турското правителство¹⁶. Налага се управляващият елит да направи избор между двете традиционни възможности. С оглед на това накратко ще посочим по какви механизми се вземат външнополитическите решения в Хабсбургската империя.

Както и в други държави, в Австро-Унгария съществува тясна връзка между външната политика и военните. Държавата притежава много повече възможности за утвърждаване на международната арена, когато координира усилията на двете сфери чрез обмен на информация, доверие и ясни взаимоотношения.

Според Хазелщайнер¹⁷ след Кьонигтрац в държавата на Хабсбургите настъпват съществени промени, които поставят външната политика в състояние на по-голяма зависимост от военното съсловие.

Виена осъществява контакти и взаимодействие между двете сфери, военната и външнополитическата, чрез тайни съвместни конференции, които сами по себе си представляват институции. Те се провеждат в рамките на военния секретариат на императора и на практика са срещи между монарха и неговите най-приближени военни и цивилни съветници. За тях обикновено не знае никой освен самите участници. Не са регламентирани нито по отношение на участници, нито по отношение на периодичност. Зависят единствено от волята на императора. След загубата в Австро-пруската война тези конференции постепенно се превръщат в единствена институция, способна да взема решения за

¹⁶ Haselsteiner, Horst, Bosnien-Herzegovina, Orientkrise und Südslavische Frage., Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 1996, s. 12.

¹⁷ Пак там, s. 10

външната политика на империята. По този начин решенията се изпълзват от контрола на двата парламента, на Австрия и на Унгария. Така определянето на външната политика се превръща в изключителен прерогатив на суверена. Франц Йосиф надминава в това отношение предшествениците си и узурпира правото на последно и окончателно мнение по външните въпроси¹⁸.

Това обстоятелство се оказва неблагоприятно за Австро-Унгарската империя. Франц Йосиф е усърден и лоялен монарх, но за съжаление не притежава необходимите качества, за да защити и утвърди короната си на фона на сложната обстановка в края на XIX и началото на XX век. Въпреки добрите си намерения той поема неправомерната отговорност еднолично да определя политиката и да избира съветниците си. Затова на 14 ноември 1871 г., в навечерието на едно решително събитие, императорът неочаквано абдикира от тези функции и ги отстъпва на тогавашния министър на външните работи Фердинанд фон Бойст, когото после замества с Дюла Андраши.

Издигането на министър Андраши

При особеностите на австро-унгарската държавна система фигурата на министър на външните работи има решаваща роля за ориентацията на международната политика на империята. Ако той се ползва с доверието и личните симпатии на императора, може да придобие първостепенна важност за историческата съдба на държавата.

Такъв е случаят с министър Андраши, затова накратко ще се спрем на неговите принципи и на начина, по който той ги защитава и налага. Унгарският аристократ заема своя пост с добре дефинирана външнополитическа програма. Най-характерното в тази програма е, че поставя на първо място не международните реалности и интересите на империята, а собствените си идеи, през призмата на които тълкува реалностите, международното положение и националните интереси и определя своето поведение, избора на съюзници, главни зони на действие и пр.

¹⁸ Пак там, s. 10-11.

Водещият принцип на Андраши е русофобията. Самият той неведнъж твърди, че ако има някаква специална мисия, тя е да осъществява антируска политика¹⁹. В такъв смисъл програмата на Андраши е цялостна, целенасочена и последователна, както и поведението му. Отстъпленията, които е принуден да направи от нея са малки компромиси, които го водят до голямата цел. Те са продиктувани от необходимостта да се съобразява с императора и да запази доверието и благоволенieto му.

Вторият принцип, свързан до голяма степен с първия и в логическа връзка с него, е антиславизмът. Славянските народи на Балканския полуостров по силата на своята историческа съдба имат повече или по-малко близко родство с Русия и затова в различна степен през различни периоди я смятат за свой приятел и естествен съюзник. Това обстоятелство е достатъчно, за да си спечелят в лицето на Андраши един влиятелен, последователен и непреклонен противник.

Личните качества на Андраши, способността му да печели симпатиите на хора, към чието добро разположение се стреми, умението му да прикрива истинските си чувства и намерения, като същевременно показва искреност и внушава доверие, му позволяват да убеди императора в стойността на програмата, на нейната същност и основни насоки, т.е. в необходимостта от водене на антируска и антиславянска политика²⁰.

Андраши знае как да изрази уверено и убедително всичко, което желае и в което Франц Йосиф се колебае, т.е. че империята, въпреки очевидните си провали и неблагоприятните обрати в международното положение, е и ще продължава да бъде велика сила и има историческата мисия да защитава народите от Централна Европа.

В същото време той напълно споделя опасенията на австрийския управляващ елит, че империята е в опасност и превръща тези опасения в мотив на всяко свое изявление или инициатива. Нещо повече, Андраши подчертава при всеки удобен случай, че тази опасност е забравена или поне не ѝ се обръща достатъчно внимание. Превръща тази идея в основна причина и цел на всяка външнополитическа

¹⁹ Diószegi, István, Die Aussenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1871-1877., Wien, 1895, s. 75.

²⁰ Пак там, s. 27.

стъпка, като се позовава на анализи на международното положение и на дългосрочните планове на държавата. Чрез непрекъснати намеци, че империята е в опасност, той утвърждава статута си на верен поданик, който дори повече от императора е разтревожен за благодеянието на страната си.

За разлика от други политици, приближени на монарха, Андраши твърди, че знае точно откъде идва опасността и как може да бъде спряна. Според него големият риск не идва нито от Франция, нито от Германия, Италия, Турция или другите балкански държави, а само и единствено от Русия, която намира опора в примера на Италия и Германия и има намерение да използва национализма, за да се разшири към Балканите. Когато Русия превземе Цариград, пътят ѝ ще премине и през Австрия.

Неведнъж Андраши търси различни форми, за да прояви своята русофобия, но когато заема поста на министър на външните работи, вече „знае“ кога точно Русия ще нападне Австро-Унгария. Сигурен е, че това ще стане най-късно до две години след встъпването му в длъжност. Според него би било много неблагоприятно подготовката за война с Русия да се протака повече от две години.

Така Андраши със своите изключителни способности и такт, съчетани с твърдост и авантюризъм, тласка империята към военен конфликт с Русия. Той усърдно се стреми да елиминира всяко доверие между двете държави, като по този начин лишава от смисъл съюза между тях. Дотогава дадената дума, доверието и солидарността са основни компоненти в съюза между Русия и Австро-Унгария. Между тях писмените документи и мастилото са нещо мъртво и ненужно. За руските императори дадената дума и доверието стоят над конюнктурните интереси и дори над интересите на империята им. В това е тяхната сила и същевременно тяхната слабост. Андраши активно подтиква австрийската експанзия на Балканите там, където Русия е емоционално най-обвързана и където никога не е проявявала безразличие. Той съзнателно разпалва съперничество и пряка конфронтация между двете империи на Балканите под претекст за измислена от него опасност. Позовава се на предполагаем руски военен натиск срещу Австро-Унгария и на необходимостта да бъдат предприети защитни мерки. Така успява да намеси своята страна в източните конфликти,

без да и осигури лоялен съюзник. Австро-Унгария никога няма да успее да напусне тези конфликти и те ще се окажат фатални за нея.

Тайната конференция от 17-19 февруари 1872 г.

Всичко казано досега заедно с много други документи е богато илюстрирано в протоколите от две тайни конференции, проведени във Виена през 1872 и 1875 г. под председателството на императора. На тях присъстват Андраши и най-доверените на двореца хора. Ще ги анализираме подробно не само защото са уникални документи, на които австрийската историография отделя специално внимание, но и защото очертават политическото мислене на управниците, онагледяват връзката между идеи и действия, както и връзката между мислите и стремежите им.

Арнолд Супан с пълно право отбелязва, че империалистическата политика не се състои само в съобразяване с икономическите, социални и политически реалности, но и в зачитането на психическите и умствени нагласи²¹. Точно такъв момент е отразен в тайните конференции на императора и неговите приближени. В тях се долавят последиците и развитието на австро-унгарската външна политика, на основните идеи, които я определят и ръководят. Тук описваме прелюдията към драмата и нейното развитие. Планът и подготовката на събитията по-късно засягат стотици хиляди нищо неподозиращи хора на Балканите, определят техния живот, тяхното бъдеще и в много случаи тяхната смърт.

Освен общата мащабна картина на „голямото“ политическо мислене, споменатите документи очертават и индивидуалните портрети на конкретни действащи лица с техните амбиции, мотиви, съмнения, заблуди, както и личната им отговорност.

Ето защо се опитваме да се придържаме към оригинала, без да го преструктурираме или обобщаваме. Коментираме само някои места,

²¹ Suppan, Arnold, Aussen- und militärpolitische Strategie Österreich-Ungarns vor Beginn des Bosnischen Aufstandes 1875. – In: Mejdunarodni naucni skup povodom 100-godisnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istocnoj krizi 1875-1878 godine, том I, Сарајево 1977, с. 174.

където конкретният контекст или връзката с бъдещите събития го изискват, като подчертаваме как точно се осъществява тази връзка. Но преди всичко тези коментари ни помагат да разкрием основата на проучването, нишката, свързваща австро-унгарската външна политика с възникването и развитието на македонския въпрос.

Протоколът от конференцията и неговият контекст

Протоколът от конференцията се намира в австрийския военен архив, по-точно в Имперското канцлерство²². За първи път е публикуван от австрийския историк Хайнрих Луц през 1974 г.²³. В коментарите към документа Луц прави интересни и важни забележки. Трябва да уточним, че от формална гледна точка във Виена се провеждат три конференции, на 17, 18 и 19 февруари 1872 г. Всички са председателствани от императора. Участниците и в трите са едни и същи – Франц Йосиф I, император и крал; фелдмаршал ерцхерцог Албрехт, генерален армейски инспектор; Министърът на войната, фелдмаршал барон Франц Фрайхер фон Кун; Министърът на външните работи, граф Андраши, и протоколистът полковник Фридрих Ритер фон Бек. Трите са посветени на една и съща тема и имат сходно съдържание и затова според Луц представляват едно неделимо цяло и за тях може да се говори като за конференцията от 17 до 19 февруари 1872 г.

Между 20 и 23 февруари Бек представя протоколите за одобрение от Андраши, Албрехт и Кун. Андраши нанася някои корекции върху тях, засягащи смисъла на собствените му изказвания. Според Луц инициативата за тази конференция е на Андраши, който търси подкрепата на императора за новата си външна политика.

Протоколът е уникален документ по няколко причини. На първо място, той онагледява новата външнополитическа ориентация по от-

²² Kriegsarchiv, Wien, Militärkanzlei Seiner Majestät, Hauptreihe 1872 49-5/8.

²³ Lutz, Heinrich, „Politik und militärische Planung in Österreich-Ungarn zu Beginn der Ära Andrassy. Das Protokoll der Wiener Geheimkonferenzen vom 17 bis 19 Februar 1872. – In: Geschichte und Gesellschaft, Festschrift für Karl R. Stadler, Wien 1974, s. 23-24.

ношение на конкретните ѝ параметри – съюзници, зони за действие и пр., а също и с оглед на основни и ръководни принципи на външната политика. Може би тук трябва да припомним, че предишният външен министър, по това време посланик на Австро-Унгария в Лондон, граф Фридрих Фердинанд Бойст, в своя меморандум от май 1871 г. формулира основни принципи на външната политика и подчертава, че е необходимо не само да бъдат възстановени добрите взаимоотношения с Германия, но и да бъде установено коректно и лоялно сътрудничество с Русия²⁴. Тъкмо обратният принцип – конфронтация с Русия – е ръководен в стратегията на новия министър на външните работи.

На второ място, документът ни разкрива тайните мисли, стремежи и цели на управляващото ядро. В този смисъл протоколът от 17-19 февруари 1872 г. може да бъде разглеждан като истинска външнополитическа програма на империята за следващите десетилетия.

На трето място, той показва механизмите на реалната власт в Австро-Унгария по онова време, които вероятно са действали и при другите велики сили, но никога не са били формулирани така ясно и достъпно за заинтересованите.

На четвърто място, протоколът поставя източния въпрос и разкрива плановете на Виена за Балканите. Тези планове предполагат изваждане на политическата сцена на македонския въпрос, неговия генезис, характер и особености, неговата международна рамка и „предопределеност“, всичко, което предизвиква появата и същността му, които едва ли биха могли да бъдат различни от това, което са. От една страна, македонският въпрос се развива като част от външнополитическата стратегия на Австро-Унгария, от нейната експанзия на Балканите до Солун в търсене на излаз към Егейско и Средиземно море. От друга страна, той е израз на съпротивата на балканските народи срещу тази австро-унгарска политика и срещу нейните съюзници в лицето на Дизраели, Бисмарк и Турция.

²⁴ Вж. Suppan, Arnold, Aussen- und militärpolitische Strategie Österreich-Ungarns vor Beginn des Bosnischen Aufstandes 1875. – In: Mejdunarodni naucni skup povodom 100-godisnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istocnoj krizi 1875-1878 godine, том I, Sarajevo 1977, s. 159.

Инициативите на Андраши

Императорът открива конференцията с думите, че при встъпването си в длъжност външният министър граф Андраши го е уведомил, че ръководен принцип в неговата политика ще бъде тясното сътрудничество с военното съсловие. Точно този въпрос ще бъде тема за обсъждане на конференцията²⁵.

След като му се предоставя думата, граф Андраши първо формулира три основни точки. Първата е обосноваване на поетия от него курс на тясно взаимодействие между външната политика и военните. Това той обосновава с факта, че не съществува успешна външна политика, без добре да се познава потенциалът на собствената страна, нейната възможност за ответна реакция и мобилизация. Военното командване от своя страна не е способно самостоятелно да дислоцира армията там, където е най-необходима, ако не познава дипломатическите обстоятелства.

Обсъждат се също и различните заплахи, които грозят империята. Според Андраши последиците от неотдавнашните войни могат да се обобщят със сентенцията, че „силата побеждава правото“. В момента това е основният принцип в международните отношения. Затова всяка държава трябва да бъде способна самостоятелно да се защити, както и да предпази всичко, към което се стреми в мирно време и с мирни средства.

Андраши продължава с темата за опасностите, която му е любима и е негово основно оръжие при осъществяване на плановете му. Така той достига до трета точка, т.е. че никоя държава не бива да се оставя да бъде водена от традициите си. Напротив, трябва да гарантира възможностите си за успех чрез правилни комбинации. Правилна е единствено онази политика, която води до успех с оглед на стратегическите интереси на страната. Луц дефинира предложението на Андраши като „обрат в политическия менталитет“²⁶.

²⁵ Kriegsarchiv, Wien, Militärkanzlei Seiner Majestät, Hauptreihe 1872 49-5/8, стр. 2 или Lutz, Heinrich, op.cit., s. 29.

²⁶ Lutz, Heinrich, Politik und militärische Planung in Österreich-Ungarn zu Beginn der Ära Andrassy. Das Protokoll der Wiener Geheimkonferenzen vom 17 bis 19 Februar 1872. – In: Geschichte und Gesellschaft, Festschrift für Karl R. Stadler, Wien 1974, s. 23.

По отношение на програмата Андраши предлага конкретни и сериозни реформи във военната сфера, обобщени в четири точки, които на практика представляват програма за подготовка за война в най-близко бъдеще²⁷.

Първата точка предвижда въвеждане на обща военна служба. Това се налага, защото при съвременните войни численото надмощие е решаващ за успеха фактор.

Втората точка предвижда оценка и подготовка на всичко необходимо, за да могат редовната армия и резервните сили на Австрия и на Унгария да бъдат снабдени с оръжие и поставени на военна нога в рамките на две години. Андраши обосновава предложението си с нестабилността на международната обстановка, несигурността на мира (отново подема темата за заплахите) и главно с опасността друга сила (т.е. Русия) да анексира страни, граничещи с Австро-Унгария, което Виена не бива да допуска в никакъв случай. Предположенията му са безпочвени, но достатъчни, за да успее да наложи идеите и планове си на императора и на неговите сътрудници.

Третата точка включва подробно разработване на всички мерки, необходими за мобилизация на армията и на резерва с цел военната машина да може да се задвижи и да се появи в центъра на операциите в изключително кратък срок, изчислен с математическа точност. Според Андраши това се налага, за да бъде предотвратена интервенцията (неизбежна според него) на друга велика сила. Само така ще се гарантира числено надмощие и победа. Прусия е пример в това отношение. Андраши особено набляга на готовността за обща мобилизация и на подготовката за нея. И всичко трябва да бъде извършено така, че не само властите, но и всички участници да са убедени в правилността на действията си.

Четвъртата точка предвижда стратегическа подготовка на сценария на военните действия. Това се налага от факта, че без нужната подготовка всичко останало губи смисъл, както го доказват и последните войни на Австро-Унгария.

²⁷ Kriegsarchiv, Wien, Militärkanzlei Seiner Majestät, Hauptreihe 1872 49-5/8, s. 3-5 или Lutz, Heinrich, op.cit., s. 29-30.

След като представя програмата си за подготовка на неизбежната според него война с Русия с оглед на съществуващите заплахи, Андраши преминава към анализ на външната политика, като прави оценка на интересите и намеренията на всяка една от Великите европейски сили²⁸. В анализа се налага визията му по източния въпрос, подкрепена също и от императора. Тази визия предreshава външната политика на монархията през следващите десетилетия и очертава македонския въпрос.

Сред всичко това изпъкват симпатиите на Андраши към Прусия и убеждението му, че от нейна страна не съществува заплаха за Австро-Унгария. Затова той предлага Прусия за съюзник срещу Русия и нейната предстояща агресия, въпреки прогерманските уклони на руския цар. Андраши твърди, че Русия предизвиква вълнения сред християнските народи в рамките на Османската империя и е много възможно, преди европейските сили да успеят да реагират, тя да предизвика там размирици, които да използва и манипулира по примера на войните за обединение на Италия и Германия, но в посока на изток. Затова Австро-Унгария не бива да се заблуждава, защото ако това стане, ако бъде разкъсана австро-унгарската бариера, целият Ориент ще бъде завзет от Русия. Нейната подготовка чрез строителство на железопътни линии, според Андраши насочени към Австро-Унгария, говори сама по себе си за желанието и да насочи всичките си сили към империята на Хабсбургите.

Според Луц основната цел на Андраши по време на конференцията не е само да въвлече Виена във въоръжен конфликт с Русия, но и да сложи незабавно начало на кризата²⁹. Това изглежда е най-вероятното обяснение на неправдоподобния анализ на международното положение и на руските намерения и политика, които прави австрийският външен министър и на които упорито настоява.

Освен към война с Русия той се стреми и към нейната международна изолация. Затова счита за толкова необходими добрите отношения с Прусия. В случай на война с Русия тя трябва да запази неутралитет. С оглед на това Андраши настоява Виена да положи максимални усилия

²⁸ Пак там, s. 5-7 или Lutz, Heinrich, s. 31-32.

²⁹ Lutz, Heinrichq пак там, s. 23.

в международен план, за да раздели Русия и Прусия и да ги държи далеч една от друга, като предотвратява всеки опит за сближаване между тях.

Освен това трябва много да се внимава Италия, която винаги е против Австро-Унгария, да не се съюзи с Русия. В такъв случай след началото на военните действия през Далмация тя ще окаже помощ по море на Сърбия и Черна гора. Но вече е минало времето, когато Виена е можела да приеме каквото и да е териториално отстъпление. В крайна сметка обаче проблемът с Русия е толкова сериозен, че ако бъде разрешен, целият източен въпрос ще се уреди от само себе си³⁰. Балканските страни и народи се преценяват само и изключително въз основа на отношението им към Русия.

Андраши е прав за едно – Русия има влияние над голяма част от балканските народи и те са неин естествен съюзник заради религиозното си, езиково, етническо, културно и историческо родство. Но до известна степен греши, като твърди, че Русия подбужда техните националноосвободителни движения. А. Дж. П. Тейлър счита, че тези движения са спонтанни, не са насадени отвън и колкото и да иска Русия, никоя сила не е в състояние да ги подбуди. Но когато започват въстанията на християнските народи на Балканите, Русия не може да ги изостави на кланетата, каквото и да ѝ струва това³¹. В този смисъл Русия води твърде праволинейна политика. Но, от друга страна, според Тейлър Австро-Унгария не би могла да я остави да победи.

За Андраши взаимните симпатии между Русия и балканските народи, тяхната обща принадлежност към православното християнство са достатъчна причина да се противопостави на желанието и борбата им за свобода и нормален живот, на техните национални и държавни интереси и на борбата им за независимост. Затова възникването и развитието на македонския въпрос са част от имперската и антируска програма на Хабсбургската империя през втората половина на XIX век.

³⁰ Kriegsarchiv, Wien, Militärkanzlei Seiner Majestät, Hauptreihe 1872 49-5/8, s. 7 или Lutz, Heinrich, op.cit., s. 32.

³¹ Taylor, A.J.P., The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918, Oxford University Press, 1954, s. 229.

Друг водещ принцип при анализа на източния въпрос, свързан с антирусизма и антиславизма и основен за македонския въпрос, е експанзията на югоизток, ясно и настойчиво изразена по време на конференцията. При формулирането и се излагат стратегическите позиции на Виена по отношение на различните балкански народи и държави. Към тези позиции Австро-Унгария се придържа по време на всички събития, които се развиват във връзка с така наречената източна криза.

Според Андраши е желателно да бъдат анексирани Босна и Херцеговина, които граничат с Австро-Унгария. Но начините, по които досега са правени опити за това, са неподходящи³². Може би тук трябва да споменем някои подобни планове от втората половина на XIX век, споменати от австрийския историк Арнолд Супан в статията „Външнополитическа и военна стратегия на Австро-Унгария преди началото на Босненското въстание от 1875 година“³³. През 1853 г. австрийският политически елит се стреми да получи одобрението на Наполеон III за окупиране на Босна и Херцеговина. През 1856 г. маршал Радецки се обръща със същото предложение към император Франц Йосиф. През 1866 г. адмирал Тегетхоф прави същото, а през 1869 г. началникът на военната канцелария Фридрих фон Бек-Ржиковски, както и върховният генерал-комендант на Загреб, Молинари, повтарят същия опит. Австрийските консули в Босна и Херцеговина с помощта на значителни парични средства се опитват да привлекат католическото население в тези райони за обединение с Австро-Унгария, а във връзка с това майор фон Тьомел през 1869 г. изготвя доклад за евентуалните граници на бъдещите териториални придобивки. Трябва да се подчертае, че този доклад не е загубил актуалността си, а границите, предложени в него, са утвърдени на конференцията, предхождаща Босненското въстание от 1875 г., на което ще се спрем по-късно.

Според новия министър на външните работи, ако възникне въоръжен конфликт, не е изключено сърби, черногорци, турци и дори руси да се обединят в един общ фронт срещу Австро-Унгария.

³² Kriegsarchiv, Wien, Militärkanzlei Seiner Majestät, Hauptreihe 1872 49-5/8, s. 7 или Lutz, Heinrich, op.cit., s. 32.

³³ Suppan, Arnold: op. cit., s. 160.

Андраши смята, че по никакъв начин не бива да се допусне обединяване на Русия и Турция срещу австрийската корона. Това е важен стратегически принцип на Андраши, към който той се придържа по време на цялата източна криза от 1875 до 1878 г. и до края на кариерата си, което е особено важно за съдбата на православните християни на Балканския полуостров.

Андраши има информация, че Сърбия и Черна гора не са организирани. В Босна двете вероизповедания взаимно се неутрализират. Влашко е под властта на Трансилвания и няма особено значение. Турция, макар да и е трудно да събере многочислена армия, все още може успешно да защити линията по Дунав и Балканите. Затова австрийската политика трябва да е насочена към разделяне на малките народи и тяхното елиминиране от конфликта. Така тя ще подкрепи Турция, ще спечели влияние над нея и ще я извади от нейната апатия. Напоследък Русия прави открити опити за сътрудничество с Турция, за да я отдалечи от Австро-Унгария. Сега Виена трябва да работи срещу това и да определи ясно какво може да очаква от Цариград³⁴.

Андраши отново и отново говори за руска заплаха, още по-реална след анулиране на статута за черноморски неутралитет. Порано заплахата срещу сърцето на Османската империя е идвала откъм Дунав или Централна Азия, но сега може да се очаква пряка атака срещу Цариград по море, докато Русия напредва със своите войски по речен път.

Картината, описана от Андраши, е толкова неправдоподобна, че барон Кун е принуден да му припомни, че Англия не би позволила подобно нападение и че то изглежда още по-малко вероятно с оглед на присъствието на американския флот в Средиземно море. Но Андраши продължава да твърди, че според неговата информация в случай на война Америка ще предпочете Европа пред Русия въпреки добрите за момента връзки със Санкт Петербург. Той настоява и на необходимостта Турция да бъде убедена в непосредствената руска заплаха, както и в нуждата Англия да бъде привлечена на страната на Австро-Унгария.

³⁴ Kriegsarchiv, Wien, Militärkanzlei Seiner Majestät, Hauptreihe 1872 49-5/8, s. 7 или Lutz, Heinrich, op.cit., s. 32.

От друга страна, според Андраши до началото на прекия сблъсък с Русия трябва да се следи зорко и друг фронт. Нужно е да се проучи положението в Сърбия и Влашко от военна гледна точка. Какво тревожи Андраши? След настояването да се направят военни проучвания той изказва изненадващото предположение, че Турция може да окупира Влашко³⁵. Това всъщност не означава, че Османската империя има подобни планове, а че Андраши има интерес от подобни действия и че Турция би могла „да бъде насочена“ към тях само ако Франц Йосиф одобри идеята. Ако Турция окупира Влашко, Сърбия, която граничи и с двете страни, ще се почувства заплашена и тогава Андраши се надява тя да започне подготовка за война. Затова след предложението за подкрепа на турска окупация във Влашко той добавя, че при първи признаци за въстания в Сърбия Австро-Унгария и Турция ще вземат мерки и ще окупират страната или поне ще я заплашат с окупация. За да бъде тази заплаха още по-убедителна, Андраши предлага едновременно с нея да се разположат войски в зоната. Дали това не са вторични маневри, които целят да въвлекат Санкт Петербург във въоръжения конфликт на Балканите и да започне така желаната от Андраши война срещу Руската империя? Разбира се, в този случай Сърбия е капан, приготвен, за да вкара Русия във война.

Друга стратегическа постановка предвижда Черна гора да бъде отдалечена от Сърбия. Прокарването на железопътни линии предоставя подходяща възможност. До момента основните сили са насочени към построяването на линия до Цариград през долината на река Марица, но в последния момент сърбите отхвърлят всички предложения. Възниква нов вариант, който според Андраши е изгоден за Австро-Унгария и Турция. Става дума за трасе през Босна и Косово (Прищина) до Солун, което заобикаля Сърбия. С оглед на това трябва да се направи всичко възможно този вариант да бъде приет и Сърбия да бъде заобиколена.

От военна гледна точка железопътната линия е много важна. Ако до две години приключат строителните работи при Железни врата, ще стане възможно придвижването на турския флот и използването на австрийските военни кораби по Дунава. Затова предложението е да се

³⁵ Пак там, s. 9 или Lutz, Heinrich, s. 33.

върнат към първоначалния вариант, а Андраши смята, че няма да са нужни много сили, за да бъде победена Сърбия.

Отговорът на императора, след като анализира предложенията, е показателен за това, че стратегията спрямо Сърбия на практика цели война с Русия. Той смята, че в такъв случай Австро-Унгария няма да се ограничи само до Сърбия, както предлага Андраши, а ще действа както сметне за добре, дори това да означава изпращане на сръбски войски в Босна. Според Франц Йосиф Турция сама ще се заеме със сръбските войски. Едва тогава, след края на битките, ще настъпи моментът за намеса на Австро-Унгария. Приема се точно тази тактика и се следва по време на въстанието в Босна и Херцеговина през 1875 г. и при обявяването на война от Сърбия на Турция. Императорът е против военни действия в долното течение на Дунав заради лошите климатични условия и прецедентите от минали войни – 1790, 1828-1829 г., – когато австрийската армия претърпява разгром.

Андраши прави и други опити. Според него между сърби и хървати съществува солидарност, а това представлява постоянна заплаха от експанзия по австрийската граница³⁶. Той смята, че все още е жива надеждата за възстановяване на империята на Душан, но липсва сила, която може да го направи. Не е лесно да се мобилизира населението по границата, но не и за противника. Затова се пита дали няма да е възможно такава военна операция да се подготви в Трансилвания, откъдето по границата с Буковина минава главният път към долното поречие на Дунав. По-късно добавя, че ако зависи само от него в качеството му на външен министър, би направил всичко възможно, за да се сблъскат първо русите с турците самостоятелно, а после да се намеси и Австро-Унгария. От дипломатическа гледна точка според него става дума Русия да завземе Молдова и Влашко и така да попадне в капан. Но императорът и министърът на войната отхвърлят това предложение с оглед на лошите комуникации в онези райони и невъзможността да се навлезе в тях с големи части от Трансилвания.

Андраши отговаря, че би бил доволен, ако сцената на военните действия се прехвърли в Полша. Според него от дипломатическа

³⁶ Пак там, s. 10-11 или Lutz, Heinrich, s. 34-35.

гледна точка това означава да се представи войната като отбранителна, защото само така могат да се очакват благоприятни реакции от населението, принудено да претърпи жертви. При всички случаи обаче, ако се достигне до война, инициативата трябва да бъде на Австро-Унгария. Затова особена важност има четвърта точка за започване на подготовка на сценарий на военните действия. Според Андраши трябва да се работи в мирно време за изработване на предварителен план, който да осигури мобилизиране на всички сили на държавата, и за дипломатическа подготовка на бъдещата война.

Императорът е съгласен, че който поеме инициативата за война, има по-големи шансове за успех, с което на практика дава одобрението си за новия милитаристичен курс, начертан от Андраши. Барон Кун от своя страна напомня, че за война с Русия освен желание се изискват и важни икономически средства. Андраши отговаря, че след подробно проучване, т.е. след като империята поеме по пътя на военната подготовка, средствата ще бъдат набрани. Но това не се оказва точно така.

Забележката на Кун изглежда кара императора да се върне от царството на мечтите в действителността. Той заявява, че основният проблем на една война с Русия е, че тя никога не може да завърши с шахмат. Австрия може да окупира руската част на Полша, но дори и да достигне до линията Бреск–Литовск–Варшава, ще се натъкне на опасностите, идващи откъм река Днестър.

Андраши предупреждава, че окупацията на Полша може да пробуди страховете на Берлин от Виена, но императорът отговаря, че дори и да окупира Полша, няма да могат да преминат линията Бреск–Литовск–Варшава, а през това време ще дойде зимата и ще бъдат принудени да преминат в дефанзива, претърпявайки големи загуби поради тежките климатични условия. Но храни известни надежди към военното сътрудничество с Прусия.

Барон Кун отново се намесва и заявява, че според него най-голямата опасност не идва от Русия, а от Прусия. Андраши веднага се противопоставя на неговото мнение, като твърди, че Австрия е извън конфликтите на германската и латинската „раси“. Напомня, че енергично се е противопоставял на граф Бойст в опита му да спре Прусия при окупацията на френски земи, защото ще си спечели 30 милиона френски неприятели и ще задоволи претенциите на съседна Австрия.

Императорът е все по-склонен да приеме основните точки на предложението на Андраши и заявява, че би желал да види няколко пруски военни части в помощ на австрийската армия срещу Русия. Посочва като исторически пример подялбата на Полша между Австрия и Прусия през 1795 г. Но когато Андраши се обявява за антируски военен съюз между Австрия и Прусия, императорът, който за миг отново е унесен в мечти, се осъзнава и заявява, че една успешна война на Австрия срещу Русия на практика няма да донесе нищо освен военен престиж.

Императорът закрива заседанието, като приема предложението на Андраши относно началото на военна криза, но смята, че е нужно да продължи обсъждането на някои конкретни точки, свързани с нейната подготовка. Така идеята за непосредствен военен конфликт с Русия е приета по принцип, но се отлага за неопределено време.

Второто заседание

На следващия ден, 18 февруари, същите участници започват второто тайно заседание на конференцията³⁷. Императорът открива заседанието и предлага изказването на Андраши от предишния ден да бъде подложено на разискване. Принципно обаче потвърждава своето одобрение на идеята за започване на подготовка за война. Остава да бъдат обсъдени конкретни аспекти, свързани с подготовката, като например колко време е нужно за придвижване на армията, с какво дипломатията може да помогне на планове, какво е нужно за снабдяването, което се предполага да възлезе на 40 милиона гулдена, как може да бъде осигурена тази сума, какво е състоянието на противниковата армия в сравнение с австрийската и др.

От обсъждането става ясно, че Русия е много сериозен противник, който за момента превъзхожда по военна мощ Австро-Унгария. Според императора това неблагоприятно съотношение на силите ще се запази дори и след предвидените реформи, защото Русия също активно реформира и модернизира своята армия. Монархът не е оптимист и

³⁷ Пак там, s. 16-21 или Lutz, Heinrich, s. 38-41.

относно възможностите за осигуряване на финансови средства за военната операция. Андраши веднага се опитва да се противопостави със своя оптимизъм, но не прави никакво конкретно предложение.

Тогава съвсем обективно и без да крие огорчението си императорът напомня какъв е вътрешният политически и административен ред в империята. Оказва се, че институцията на тайните „извънпарламентарни“ и „извънконституционни“ конференции, когато настъпи моментът да се събират средства, на практика ще се сблъска с постоянния контрол на националните представителства, на монополистите, на подизпълнителите и пр. Според унгарския историк Палотас точно по тази причина Австро-Унгария не предприема пряка военна конфронтация с Русия и анексиране на Босна и Херцеговина още през 80-те години на XIX век.

С неприкрито разочарование Франц Йосиф констатира, че може да приеме предложението на Андраши за подготовка на военни действия, но не може да премине към война. Подготовката обаче трябва да започне.

Императорът говори с дълбоко съжаление и огорчение за последните войни на империята и за липсата на разбиране от страна на поданиците му към усърдието и постоянството, с които от шест години работи за реорганизиране на армията. Това е своеобразен милитаристичен сантиментализъм, който не може да бъде добър политически съветник и превръща неговия носител в уязвима и лесна за манипулиране жертва.

По-късно императорът си дава сметка за съпротивата, която би срещнал от страна на законодателните органи. Налага му се да бъде предпазлив по две причини – недоверие в подкрепата на масите и неизвестност относно продължителността на военната подготовка. Затова императорът счита, че е важно войната да бъде отложена за колкото може по-далечен момент, но подготовката за нея да започне незабавно.

На този етап обаче Франц Йосиф е съгласен с едно – следващата война на Австро-Унгария ще бъде с Русия. След това добавя интересното твърдение, че Русия естествено е ориентирана към Азия и единствената пресечна точка на австрийските и руските интереси е Цариград.

Австро-Унгария все още не може да надмogne унижението от загубата на войната с Прусия от 1866 г. и последиците, които тя донася за Хабсбургската империя. Според императора мирът между Австрия и Прусия е временен и ще се запази, докато Виена е относително

слаба. Но щом възстанови силите си, Прусия отново ще се превърне в неин основен противник. Франц Йосиф е неспособен да асимилира случилото се и да превъзмогне личната си обида от тази загуба, която явно влияе върху външнополитическата ориентация на империята. Според него в момента Австро-Унгария не може да се обвърже със съюз с Прусия и да се постави в зависимост от нея. Напротив, Виена трябва да запази свободата си на действие, което на практика означава две неща. Първото е, че инициативата на Андраши да насочи бързо Австро-Унгария към военен съюз с Прусия се проваля, а оттам и войната с Русия се отлага за неопределено време. Второто е, че Австро-Унгария остава без верен съюзник в новата си линия на експанзионистична и антируска политика на Балканите. Императорът не успява да приеме обективно тези обстоятелства, защото наред с много други причини той смята, че в случай на успешна война с Русия, Австро-Унгария задължително трябва да се насочи към Прусия.

Франц Йосиф непрекъснато се връща към въпроса за Русия. С оглед на прословутото миролюбие на цар Александър II, докато той е жив, без съмнение ще бъде трудно да започне безразсъдна война. Същото може да се каже и за влиятелния княз Горчаков, главна фигура на руските външни отношения. Остава обаче висящ въпросът дали „източните морски провинции“ (sic.)³⁸, които в момента пораждат разгорещени спорове в Германия, няма да станат повод за конфликт с Русия и за последваща намеса на Австро-Унгария като трета сила във войната. Така императорът не оставя никакво съмнение в чертите на характера си, които оказват влияние върху основните направления на външната политика на империята. Става дума за липсата на лоялност към своя настоящ съюзник Русия. Показва сантименталност и чувствителност, когато става дума за лоялност към него самия, колеблив е и не е чужд донякъде на реваншизма.

На заседанието отново се подчертава, че за военната подготовка е нужно време и в момента усилията трябва да бъдат насочени към увеличаване на външната мощ и успокояване, доколкото е възможно, на „славянските племена“ (sic.), които не могат сами да водят война за национално освобождение.

³⁸ Ostseeprovinzen, пак там, s. 19 или Lutz, Heinrich, s. 40.

Доста изненадващо в определен момент Андраши заявява, че не желае да остави грешно впечатление с желанието си да води война до две години. Той би желал мирът да се запази колкото може по-дълго, но за съжаление не е далеч моментът, когато обидите вече няма да могат да бъдат търпени. Империята ще бъде принудена да заеме отбранителни дипломатически позиции, а не нападателни. При липсата на национални стремежи народът ще бъде принуден да защитава общата си родина. Трябва да се изгражда миролюбив дух, но трябва да съществува и динамика, която да позволява да се използва моментът „за война“. Трябва да се работи между всички социални слоеве за преодоляване на съществуващото безразличие към армията. Преди всичко трябва да се изкорени песимизмът, съществуващ сред населението на империята, за да се промени и представата на чужденците за Хабсбургската империя. Трябва да се промени липсата на интерес и разбиране сред военното съсловие, за да бъдат успешно осъществени планове за неговата мобилизация.

Императорът се изказва в същия дух, като подчертава, че трябва последователно да се работи за развитието на армията и да се действа „отгоре надолу“ с напълно ясна и осъзната насоченост. При всички случаи обаче не става ясно дали това е чисто психологически признак на реваншизъм, проекция в държавния механизъм на разочарованието от загубата през 1866 г. и на невъзможността да се преобърне действителността в собствена полза, или хладнокръвно обмислена промяна на цялата вътрешна уредба на монархията. Възможно е също така да става дума за шанса, който един нерешителен монарх предоставя на своя нов и амбициозен министър на външните работи. Това обаче крие опасност от нарушаване на здрави стари традиции в монархията. На тези въпроси не може да се даде категоричен отговор. Но въпреки всичко е важно те да бъдат зададени, защото от психологическа гледна точка тези настроения не само съществуват, но са доминиращи и определящи за решенията на политическия елит.

Този психологически момент е от изключителна важност и за балканските народи, съответно и за македонския въпрос. Политическият елит, макар и не твърде монолитен, „желае“ действия, промяна, военни сблъсъци. За момента, поради обективно неблагоприятни обстоятелства, той е с вързани ръце, но много скоро при промяна на обстановката

може да се намеси решително, дори може да предизвика събития като приближаващата криза на Балканите от 1875 г.

За пореден път Андраши заявява, че за Виена е жизнено важно Прусия и Русия да бъдат разделени. Без особени обективни основания, но с много убеденост и енергия, той твърди, че Русия ще направи всичко възможно да разруши Австро-унгарската империя, в пределите на която живеят много славянски народи.

Накрая императорът произнася своите финални думи, които с оглед на позицията му не само съобщават и обобщават, но оставят впечатление за свършен факт. Той счита политическите дебати за приключени или по-скоро ги прекратява. Според него войната между Австро-Унгария и Русия трябва да се счита за предстояща. Така несъществуващата вероятност се превръща в бъдещ план, според който военната подготовка трябва да приключи за две години, въпреки желанието му да отдели повече време за заздравяване на монархията. От този момент до края на конференцията се обсъждат конкретни военни проблеми.

Заключение

Като обобщение можем да твърдим, че на тайната конференция се приема нова програма за агресия, свързана с подготовка на война срещу Русия и експанзия на Балканския полуостров. Набелязват се възможни съюзници – Англия, Турция, Прусия. Назовават се и врагове – Русия и всички, върху чиито останки ще бъде разширена империята, т.е. балканските народи. Целта е Балканите да бъдат превърнати във васална зона, ако се окаже невъзможно да бъдат пряко анексирани. Така Австро-Унгария предначертава македонския въпрос. Може да се твърди, че по същността си въпросът е империалистически, доколкото представлява част от експанзионистичната политика на една велика сила срещу по-малки страни и народи, които желае да завладее или подчини.

Ако се върнем на сполучливото определение на професор Супан, който казва, че империализмът до голяма степен е психическо и душевно състояние, ще се убедим, че конференцията е израз именно

на такова психическо състояние. Тя чертае конкретни намерения и планове на австро-унгарския политически елит за Източна Европа и за нейното бъдеще и се превръща в реален фактор на австрийската външна политика.

Всъщност голяма част от предложенията на Андраши през следващите години се осъществяват, особено въпросите, свързани с армията и зависещи от собствените възможности на империята. Успоредно с активното преустройство на армията, Австро-Унгария, която все още не може да обяви война нито на Русия, нито на Прусия, нито може да анексира Босна и Херцеговина, продължава участието си в Съюза на тримата императори. Въпреки волята и принципите си, Андраши е принуден да участва в срещите на тримата императори и на техните външни министри през 1872 и 1873 г. В резултат от тях се подписва споразумение между Австро-Унгария и Русия за запазване на статуквото на Балканите. В случай на конфликти там, ако намесата стане неизбежна, споразумението предвижда взаимни консултации. Според Супан това на практика означава защита на целостта на Османската империя и пренебрегване на интересите на балканските народи³⁹. В дългосрочен план взаимното неутрализиране на двете велики сили се оказва по-изгодно за Австро-Унгария отколкото за Русия.

³⁹ Suppan, Arnold, op. cit., s. 159-160.

ГЛАВА II

ТАЙНАТА КОНФЕРЕНЦИЯ ОТ 1875 г. И НАЧАЛОТО НА ИЗТОЧНАТА КРИЗА

През октомври 1874 г. в Подгорица, Черна гора, е убит един турски бей, защото изнасилвал местна девойка. Турците от града организират кърваво отмъщение на убиеца, като освен него убиват още деветнадесет християни. Черногорците отговарят с въоръжена атака срещу турските войници по границата. И двете страни искат война, но Великите сили се намесват и това не се случва. Конфликтът завършва като местен сблъсък между християни и мюсюлмани, които, както и преди, не могат да съжителстват мирно в условията на произвола на османските власти.

Този конфликт дава повод на австро-унгарския държавен елит да изясни позицията по източния въпрос и да конкретизира желанието си за експанзионистични действия на югоизток. Това довежда до начало на изработване на конкретна стратегия. И понеже тази функция обикновено се осъществява на тайните конференции на императора, на 29 януари 1875 г.⁴⁰ година се свиква втора такава конференция.

Тя е важна за изясняване на възникването и развитието на македонския въпрос. Свързана е с предишната и представлява нейно своеобразно продължение. Показва същия начин на мислене на управляващия елит, изразен на конференцията от 17–19 февруари 1872 г. Придържа се към същите принципи на русофобия, реваншизъм и империализъм. Австрийската политика към балканските народи се основава именно върху тези принципи.

С други думи балканските народи в съзнанието на силните, на онези, които могат да превърнат планове и идеите си в историческа действителност, нямат значение сами по себе си, а го „придобиват“ или „губят“ в зависимост от отношението на Великите сили към тях. Така се случва при загубата на войната срещу Прусия през 1866 г.

⁴⁰ Публикувано в Diószegi, I., Die Außenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1871-1877, s. 321-332 или Kriegsarchiv Wien, Militärkanzlei Seiner Majestät, Hauptreihe 1875 69-2/2321-332.

Влияние оказва и фактът, че Австро-Унгария няма колонии и широк достъп до големите пазари.

В този смисъл са интересни разсъжденията на австрийския професор Хорст Хазелщайнер. В своята книга „Босна и Херцеговина. Източната криза и проблемът с южните славяни“ той пише следното: „Балканските народи и създадените стъпка по стъпка от тях държави през XIX век не са обект и още по-малко субект на външната политика на Австрия, по-късно дуалистична монархия. Този фундаментален принцип не е специфичен за Австрия и съответно за Австро-Унгария във взаимоотношенията ѝ с народите от Югоизточна Европа. Всички други участници в „европейския концерт“ с течение на времето показват подобна позиция по отношение на малките народи. На тях им е отредена само тактическа роля на „пионки“, използвани за собствените външно-политически намерения на Великите сили в стратегическата игра на шахмат на голямата политика на дипломация на силата“⁴¹.

Това твърдение не е правилно от гледна точка на формалната логика. Понятията „обект“ и „субект“ са взаимно произтичащи и свързани. Щом има действие, има и субект, който го извършва, и обект, който го понася. Субектът се дефинира единствено с оглед на действието си върху обекта. Т.е., ако се налага употребата на понятието „субект“, се предполага и съществуването на „обект“, който от своя страна е необходим за дефиниране на субекта.

Отказът на австрийския професор да възприеме балканските народи като обект на дадени отношения е остатък от същия начин на мислене, който той успешно долавя и който и до ден днешен се споделя от мнозина. Това мислене допуска и прави възможна всяка форма на деградация на народите, които не принадлежат към Великите сили. Чрез тези идеи те произволно налагат своята воля на балканските народи между края на XIX и началото на XX век.

По-точно става дума за идеята за експанзия и понятието за компенсации. Те предполагат предварително пренебрегване на националния принцип по отношение на някои народи. Нарушаването на националния принцип само към някои народи означава пренебрегване на тези

⁴¹ Haselsteiner, Horst, Bosnien-Herzegovina, Orientkrise und Südslavische Frage., Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 1996, s. 9.

народи. Именно пренебрегването на националния принцип и идеята за експанзия и компенсации са в основата на възникването и драматичното развитие на македонския въпрос и предопределят неговия динамизъм.

Тези принципи са заложи в Берлинския договор, който е считан от много изследователи за причина за възникването на македонския въпрос. Договорът е подготвен и подписан от Великите сили и представлява превръщане на принципа за експанзия и компенсации в международна норма на Балканите. Точно срещу тази норма се борят и заради нея в края на XIX и началото на XX век загиват хиляди хора на Балканите. Българските земи, населени с народ, който в огромната си част се самоопределя като български, са върнати на Турция след проведените от нея кланета, разтърсили цяла Европа. Босна и Херцеговина са анексирани по правото на силата. Сърбия има основателни претенции към тях, но тя бива поведена в друга посока. Първоначално и предоставят пограничните земи на Западна България. Когато събитията не се развиват според предвижданията – което разбира се изключва всякаква съпротива от страна на балканските народи, – малките балкански държави поемат по друг път. Например малко след това Сърбия окончателно се съсредоточава върху Македония, защото няма накъде другаде да се разшири⁴². Там тя се сблъсква със съпротивата на местното население, в по-голямата си част българско. Същият сценарий се повтаря и с Гърция. Чрез последователни взаимни експанзии и компенсации се придобиват територии, което задълбочава конфликтите и несправедливо кара да страдат потърпевшите от тях. В същото време обаче им оставят надежда, че ако спечелят благоразположението на завладялата ги страна, биха могли да си върнат несправедливо загубените земи. Напрежението и конфликтите създават нови възможности за намеса на Австро-Унгария в търсене на съюзници и възможности за манипулации, което допълнително и трайно усложнява македонския въпрос.

Тези идеи са ясно очертани в протокола от тайната конференция от 29 януари 1875 г. като обща тенденция и конкретна програма за

⁴² Изказвам благодарности за тази идея на професор Пойфис от Виенския университет. За пръв път я чух през 2000 г. по време на семинар за съвременната история на Балканите. С течение на времето осъзнах нейното голямо значение.

Балканите. Ще го разгледаме почти дословно, с някои незначителни съкращения.

Протоколът от тайната конференция от 29 януари 1875 г.

На заседанието присъстват най-доверените хора на императора, сред които, както и на предишната конференция, не фигурират двамата министър-председатели. По-конкретно това са: фелдмаршал ерцхерцог Албрехт; министърът на външните работи граф Дюла Андраши; министърът на войната, кавалерийски генерал Александър Фрайхер фон Колер; началникът на Генералния щаб, Франц Фрайхер фон Йон; главнокомандващият на морския флот и началник на военноморски отдел в Министерството на войната, вицеадмирал Фридрих Фрайхер фон Пок; генерал-майор Фридрих Ритер фон Бек; генерал-адютант и командир на военната канцелария на императора и протоколистът, Бакалович, от военната канцелария на императора.

Монархът открива конференцията, като определя нейните цели и задачи – във връзка с края на конфликта между Турция и Черна гора е необходимо да се уточнят политическите и военни позиции на Австро-Унгария по отношение на османските територии в Европа. Заради амбициите за териториално разширение императорът тълкува този конфликт като признак за скорошно рухване на Османската империя. На практика това означава, че Виена ще предприеме стъпки, които да доведат до ускоряване на този процес. Монархът очаква от своите доверени хора да предложат конкретни насоки и военнополитически мерки.

След него думата взема Андраши⁴³. Първо той изразява надежда, че такива конфликти ще възникват и в бъдеще и призовава присъстващите да се подготвят за действие, за да извлекат максимална полза и да избегнат грешките от 1856 и 1862 г., когато поради слаба подготовка са пропуснати прекрасни възможности. Т.е. Андраши предвижда военна операция. Неговата цел е австро-унгарска окупация на Босна

⁴³ Diószegi, I., op.cit.или КА, Wien, Militärkanzlei S.M., Hauptreihe 1875 69-2/2, s. 2-5.

и Херцеговина. Тази цел се счита за напълно правилна. Само остава да се определи кога и как да бъде осъществена.

Първата задача е да бъде легитимирана военната операция. Андраши смята, че не бива да се допусне *пряк* военен сблъсък с Турция. Посочените мотиви са въоръжената съпротива, която тя ще окаже и вътрешната австрийска опозиция срещу анексирането на нови територии, което невинаги се приема добре от населението. В такъв случай Русия няма да запази неутралитет, както и Черна гора и останалите балкански държави. Те също ще се обявят против австро-унгарска военна операция от страх, че следващата цел на тази операция могат да се окажат самите те. Друг вариант според Андраши би бил обединяването на – както той презрително ги нарича – „турските християни“ от Австро-унгарската империя в едно общо движение за промяна на границите и. Но този вариант е също неприемлив, както и първият, защото Турция е жизнено важна за Виена, а нейната цялост е от първостепенен интерес за австрийската корона, понеже ако запази статуквото си, няма да позволи на балканските народи да осъществят своите желания. Без Турция Австро-Унгария сама трябва да се бори срещу тези желания. Освен всичко друго, ако се наложи Турция да се защитава, тя няма да се поколебае да нападне с войските си Австро-Унгария.

Според Андраши положението би било съвсем различно, ако „вътрешните вълнения“ на Изток предизвикат „вътрешни“ и „външни“ военни действия на монархията. Това би премахнало всички колебания и би легитимирало по-нататъшните действия⁴⁴.

Според министъра на външните работи неотдавна е имало и други такива възможности, но те са пропуснати⁴⁵. Той счита политиката на въздържане за опасна за империята. Причините са: турското управление във вегетативно състояние по югоизточната граница, което не представлява никаква опасност за австрийския контрол в Далмация. Напротив, това е и ще продължава да бъде предимство за Виена, защото лошата администрация там потиска развитието на търговията и занаятите. Ако обаче Босна и Херцеговина бъдат анексирани от

Сърбия и Черна гора и възникне нова държава на основата на такова териториално обединение и Австро-Унгария не успее да му попречи, тогава според Андраши монархията сама ще се предаде и ще приеме ролята на „болник“⁴⁶. Затова той смята, че Виена е длъжна да действа и да анексира Босна и Херцеговина. Така анексирането би било легитимно. То няма да бъде военна агресия и в очите на света ще се превърне в самоотбранителна война.

Подразбира се, че националното самосъзнание на местното население и неговото желание да живее в границите на своя собствена национална държава нямат никакво значение. Тук Андраши напомня, че **макар** и подобен аргумент да няма никакво значение, той може да се **окаже** полезен. Добавя, че историческите традиции могат да бъдат използвани, защото в миналото тези земи са били унгарски.

За да бъде още по-убедителен в аргументите си, Андраши прибегва към метод, често употребяван в историята. Опитва се да представи агресията като необходима самозащита и превантивен удар срещу огромна, но несъществуваща опасност. Опитва се да представи анексирането на Босна и Херцеговина като отбрана на тила на адриатическите територии на Хабсбургите. Андраши залага на привидността пред анализа на реалностите. Обективният анализ има по-малка стойност. Според него е много по-важно военната операция да бъде извършена решително и категорично, за да бъде поставена Европа пред свършен **факт**⁴⁷. Според него тогава признаването на легитимността би дошло от само себе си. Русия не би се намесила, защото отношенията и с Австро-Унгария се базират на убеждението, че сътрудничеството помежду им е гаранция за мир. По отношение на Германия, Андраши е сигурен, че също няма да се намеси. Какво би станало, ако Турция и Черна гора започнат война⁴⁸? Ами ако Турция победи и пожелае да използва победата, за да получи нови придобивки? Или ако победи Черна гора и подтикне Босна и Херцеговина към въстание срещу Турция, като по този начин заплаши нейната цялост? В първия случай е по добре Турция да бъде спряна и да се извлекат максимални морални облаги

⁴⁴ Diószegi, I., op.cit. или KA, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 5.

⁴⁵ Diószegi, I., op.cit. или KA, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 6.

⁴⁶ Diószegi, I., op.cit. или KA, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 6.

⁴⁷ Diószegi, I., op.cit. или KA, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 7.

⁴⁸ Diószegi, I., op.cit. или KA, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 8.

освен материалните придобивки. С други думи, да се създаде образ на Австро-Унгария като спасителка на малките народи, което би повишило престижа ѝ сред местните хора. Но за да се осъществи това, трябва да се попречи на другите Велики сили на международната сцена да дебатира и намерят решение на проблема. В такъв случай те биха спрели Турция. Една международна конференция би била истински провал⁴⁹. Тогава Австро-Унгария би останала в сянката на другите Велики сили.

Според Андраши вторият вариант е много по-благоприятен. „Ако Черна гора в съюз с въстаналите турски провинции надделее над Турция, ние, в интерес на нашата собствена сигурност, ще се намесим, с което ще постигнем следните цели: ще се превърнем в господари на положението поради отслабването, а може би и разпадането на Турция. Така единствено от нашето благоволение ще зависят компенсациите за Черна гора и евентуално за Сърбия с турски територии. Те ще ни бъдат признателни за това и ще станат наши съюзници, което ще спомогне за коригиране на границите ни и за пълното задоволяване на интересите ни“⁵⁰.

Според Андраши последният инцидент между Турция и Черна гора е бил златна възможност за Австро-Унгария, но Великите сили в последния момент спират Черна гора и за нещастие конфликтът не избухва. Но това може да се случи много скоро, защото огнището на напрежение още гори. Ако отново възникне такава възможност, Виена ще трябва да се намеси, дори и да няма необходимата подготовка. Важното е сърбите да бъдат отделени от черногорците и да се предотврати тяхно възможно взаимодействие, главно с оглед на евентуално въстание в Босна и Херцеговина. Затова би било разумно австрийската армия да се придвижи през Босна⁵¹.

Ерцхерцог Албрехт счита, че ще е по-добре да се забият като клин в Турция, без да я побеждават, и да избегнат обща граница с нея. Затова новата граница трябва да минава през земите на Черна гора и Сърбия в посока към Балкана⁵². Търговските доставки, които ще

⁴⁹ Diószegi, I., op.cit. или КА, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 8.

⁵⁰ Diószegi, I., op.cit. или КА, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 9.

⁵¹ Diószegi, I., op.cit. или КА, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 10.

⁵² Diószegi, I., op.cit. или КА, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 10.

пътуват по железопътната линия Нови пазар–Сараево–Призрен трябва да пристигат директно в Турция, без да зависят от „васалите“, както той нарича Сърбия и Черна гора. Но това няма да бъде възможно, ако Австро-Унгария не анексира Босна и Херцеговина, а те я разпределят помежду си⁵³.

На тези разсъждения Андраши отговаря със следните метафори: „Кожата трудно се продава, ако първо не се убие мечката“ или „Ние трябва да изядем месото и да оставим на други да гложат костите“⁵⁴. Неговата идея е, че, за да се запази зависимостта на Сърбия и Черна гора, трябва да се поддържа надеждата им за териториални придобивки, които биха могли да получат само благодарение на Австро-Унгария. Така те ще излезат от сферата на руско влияние, което е от изключителна важност за Андраши.

Императорът по принцип одобрява идеята за използване на териториалните компенсации като средство за поддържане на зависимост, но настоява за уточняване на границите за анексиране и пита кои територии „задължително“ трябва да бъдат присъединени и кои „по свободен избор“⁵⁵.

Този път Андраши отговаря с латинска сентенция: *amor incipit ab ego*⁵⁶. Затова най-добре ще бъде, ако австро-унгарската граница достигне до река Дрина, а след това продължи през Черна гора към морето. Но задължителните компенсации правят това невъзможно. Друг важен мотив на Андраши е, че не бива да се допусне славяните по-тези земи, които имат етническо, езиково и културно родство със славяните от Австро-Унгария, да нарушат съществуващото в империята етническо съотношение. От изключително значение са анклавите Клек и Суторина. Не може повече да се търпи унижителното положение, наложено от Турция, която със сила владее тези анклави и чрез тях разделя земите на Австро-Унгария⁵⁷. Границата на страната според Андраши трябва задължително да включва тези анклави и да достигне поне до земите на запад от Нарента и Босна.

⁵³ Diószegi, I., op.cit. или КА, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 11.

⁵⁴ Diószegi, I., op.cit. или КА, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 11.

⁵⁵ Diószegi, I., op.cit. или КА, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 12.

⁵⁶ Diószegi, I., op.cit. или КА, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 12.

⁵⁷ Diószegi, I., op.cit. или КА, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 13.

Ерцхерцог Албрехт подчертава необходимостта да се предотврати разширение на Черна гора на север, за да не се окаже тя в силни позиции близо до австрийската граница. Следователно това разширение трябва да се насочи към албанските земи, които имат труден релеф⁵⁸.

Императорът предлага вратата на Турция към Сърбия и Черна гора да бъде напълно затворена, защото разделя двете страни и ги държи на разстояние една от друга.

Генерал-майор фон Бек припомня двата варианта за коригиране на австрийско-унгарската граница през 1869 г. на майор Тьомел⁵⁹. Първият предвижда тя да минава по река Дрина през Черна гора до морето. Вторият определя сухоземна граница между Босна и Дрина, която да минава по билата на възвишенията и да избегне Динарските Алпи и пасищата, които са непрекъснат обект на спорове за собственост в Черна гора. Според Бек сухоземната граница е за предпочитане с оглед на спецификата на района, ако се владее цялото течение на реката. Така ще бъде възможно също да се контролират комуникациите, които се извършват само надолу по течението. Планът на майор Тьомел предвижда като компенсация на Черна гора да бъде предоставено пристанището Спица.

Андраши смята, че планът на майор Тьомел може да послужи като основа за сегашното решаване на въпроса за териториално разширение на Австро-Унгария. Колкото до евентуалните проблеми, които ще се появят за империята във връзка с границата между Сърбия и Черна гора, външният министър намира за много възможно между тях да възникват постоянни погранични конфликти, но това само би било в интерес на Виена.

По въпроса дали Турция може да задържи земите между Сърбия и Черна гора Андраши отговаря, че ако не владее Босна, няма да може да владее и тези земи. Но не му се струва добре границите да достигнат по-нататък, защото там ще се натъкнат на двойна заплаха от Сърбия и Черна гора.

Външният министър отново изтъква, че Виена с всички сили трябва да се стреми бъдещите конфликти да бъдат централизирани на

⁵⁸ Diószegi, I., op.cit. или KA, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 13.

⁵⁹ Diószegi, I., op.cit. или KA, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 13.

Балканите. Това трябва да бъде основната стратегия. Само така биха могли да изменят границите на Австро-Унгария по свое желание и според своя интерес. От един локален конфликт лесно може да се достигне до такова благоприятно изменение. Но ако се намеси и Русия, нещата ще се променят. Тя обаче е в неизгодно положение спрямо останалите Велики сили, затова трудно би се достигнало до вариант с нейна намеса.

Така приключва въпросът за границите и за тяхната промяна. Той е решен умело, с размах, с много идеи и завидна фантазия. Но впоследствие императорът преосмисля въпроса за пристанище Спица, което досега се предвижда да бъде отстъпено на Черна гора. В съзнанието му се задейства моралният фактор и почти с въздишка заявява, че така ще се осъществи черногорската мечта. Дали въпреки всичко силата на моралния фактор е достатъчна? Ерцхерцог Албрехт бърза да подкрепи правилното решение на императора, като напомня, че без Спица Черна гора ще продължи непрекъснато да настоява за Котор. Андраши също се присъединява към това мнение⁶⁰. Франция е посъветвала Турция приятелски да отстъпи Спица на Черна гора. Но с оглед на това, че Русия взема Черна гора под своя протекция, това предложение не се осъществява. За да намали руското влияние, най-добре ще бъде, ако Австро-Унгария сама подари пристанището на черногорците, вместо като Франция да съветва Турция да го направи⁶¹. По този начин Виена ще получи благодарността на Черна гора, а тя ще се чувства длъжна да ѝ върне услугата⁶².

Вариантът на Тьомел за сухоземната граница е одобрен като окончателен. След уточняване на целите и тактиката идва ред и на конкретните военни действия, които трябва да бъдат предприети, за да се постигне успехът на операцията. В основата на дискусията е мнението, че „окупацията на Босна може и трябва да бъде отложена“ докато не бъде сигурно завладяването и от Австро-Унгария⁶³. Окупацията трябва да се извърши в духа на току-що изработената теория, като

⁶⁰ Diószegi, I., op.cit. или KA, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 16.

⁶¹ Diószegi, I., op.cit. или KA, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 17.

⁶² Diószegi, I., op.cit. или KA, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 17.

⁶³ Diószegi, I., op.cit. или KA, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 18.

единствено остава за по-късно определянето на окончателната граница, т.е. не се изключва възможността за допълнително разширение.

Фрайхер фон Йон изразява мнението, че съперничеството между Сърбия и Черна гора не може да повлияе при окупацията от австрийската армия. Освен това не е необходимо да се разграничават приятели от неприятели. Трябва светкавично да се завземат стратегическите точки в Баня Лука, Травник, Сараево, от една страна, а, от друга, Мостар и така да се осигури линия за австрийската армия, която да ѝ даде пълна свобода на действие „било срещу Турция, било срещу Сърбия или Черна гора“⁶⁴.

Фрайхер фон Йон с известна нотка на извинение за неудобството информира, че местността на действията има трудно достъпен характер, и затова ще се наложи да свикнат с мисълта, че по време на окупацията често ще се налага самите австрийци да строят пътища, за да могат да се придвижват.

Военният министър Колер е готов щедро да предостави за окупацията първоначално 7 батальона от общо 11 разположени по онова време в Далмация. Според него те са достатъчни, но е готов да предостави и допълнителни батальони, обучени за действия в планински местности.

Според Фрайхер фон Йон това е прекалена щедрост с оглед на оскъдните сили на противника. Турция няма никакви „вътрешни контингенти“⁶⁵. Разполага само с няколко батальона, около тридесет, разпръснати по онези земи, и преди да успеят да се организират, вече ще бъдат разбити от австрийската армия⁶⁶. Единствената пречка може да се окаже трудно достъпният терен. Затова най-добре би било босненската операция да се извърши през Хърватия по река Сава, а операцията в Херцеговина да стане през Далмация.

Фрайхер фон Йон е убеден, че това ще бъде лесна операция, която няма да изисква концентрация на сериозни военни сили. За бързото ѝ извършване ще бъде нужна на първо място информация, която опитни офицери ще изпращат от мястото на действията. Затова

⁶⁴ Diószegi, I., op.cit. или КА, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 18.

⁶⁵ Diószegi, I., op.cit. или КА, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 19.

⁶⁶ Diószegi, I., op.cit. или КА, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 20.

препоръчва към консулствата да бъдат разпределени по двама или трима офицери от Генералния щаб и под някакъв предлог да им се даде право да пътуват из цялата страна⁶⁷. Австрийските политици и военни набързо изграждат една пясъчна кула и започват да мислят за вътрешния ѝ вид. Тази прибързаност и подценяването на врага през 1878 г. костват живота на няколко хиляди млади австрийци и унгарци.

Андраши съгласува с фон Йон настъплението към Босна, но не е съгласен с внезапното изпращане там на наблюдаващ корпус. Той счита, че за Виена е много по-полезно да създава впечатление, че с поведението си следва събитията (а не ги предизвиква)⁶⁸. Така Източната криза започва след няколко месеца, предизвикана от Франц Йосиф „по елегантен и дискретен начин“.

Външният министър счита, че ако Черна гора бъде победена, ще бъде нужна само морална намеса. Обаче ако Черна гора победи, тогава пред Австро-Унгария се откриват три възможни пътя. Първият е операцията да се ограничи само с черногорско въстание и тогава Австро-Унгария няма да се наложи да изпрати дори един войник. Вторият е, ако вълненията приближат границите на империята, тя да се намеси, като покаже на целия свят, че не може да следи събитията равнодушно и е заинтересована от запазването на вътрешния мир. Цялото и поведение трябва да показва, че Австро-Унгария е помирителка⁶⁹. Третият възможен път е на вмешателство и тогава Виена ще трябва да действа с всичките си сили.

Виена изцяло придържа поведението си към варианта, приложен при последващите събития. На тях ще се спрем след конференцията.

Андраши е съгласен с предложението на фон Йон да бъдат изпратени офицери към консулските представителства. Приема се официалните вицеконсули под прикритие като дипломатически секретари, помощник-секретари и посланици да обиколят страната и да проучат полето на операцията. Андраши предлага издръжката им да бъде поета от фондовете на разположение на Министерството на външните работи, понеже този разход е много плодотворен⁷⁰.

⁶⁷ Diószegi, I., op.cit. или КА, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 21.

⁶⁸ Diószegi, I., op.cit. или КА, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 21.

⁶⁹ Diószegi, I., op.cit. или КА, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 21.

⁷⁰ Diószegi, I., op.cit. или КА, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 21.

В определен момент възниква конкретният въпрос за обхвата на мобилизацията. Военните споменават за нужда от около 150 000 войници. Според Андраши успехът на начинанието зависи от конкретната идея, залегнала в основата ѝ. Ако се допусне, че Босна и Херцеговина станат изцяло австрийски, може да се приеме, че Турция, Сърбия и Черна гора ще се обединят, за да ѝ се противопоставят. В такъв случай посоченият брой войници би бил недостатъчен. Въпреки това обаче, ако в основата на начинанието залегне правилна концепция, цифрата ще се окаже твърде завишена. В случая концепцията е изградена от две конкретни идеи. Първата е, че Турция не е в състояние да управлява двете провинции със собствени сили. Втората е, че по време на военната операция на Сърбия и Черна гора все още трябва да бъдат обещавани компенсации поотделно⁷¹.

Андраши иска да бъдат обсъдени още два въпроса, за да не остане пренебрегната нито една подробност и да не бъде някога упрекнат в политическо късогледство. Първият въпрос е дали съществува опасност пограничното население да симпатизира на движенията на югозападните славяни. Вторият е дали при формиране на окупационните сили не бива да се избегне надмощието на славянския елемент. Според ерцхерцог Албрехт е вярно, че населението от горната граница симпатизира на Босна, но опасност не съществува, ако там бъдат изпратени енергични генерали, които да говорят местния език. По отношение на втория въпрос, нещата могат да се изяснят само по време на сраженията. Но той ще бъде взет предвид. По време на битките на военноморския флот се отрежда второстепенно място.

Императорът закрива тайната конференция, като разпорежда Вътрешното министерство заедно с Военното министерство и съответно началникът на Генералния щаб да се заемат с разпределението на офицери в Босна и да се дадат необходимите указания на консулствата там.

Подготовката за мобилизация трябва да бъде извършена с оглед на две възможности. Първата е окупация на границите с цел да бъде запазен вътрешният ред. В такъв случай трябва зорко да се следи за омиротворяващото поведение на армията. Вторият вариант предвижда

⁷¹ Diószegi, I., op.cit. или KA, Militärkanzlei S.M., HR 1875 69-2/2, s. 23.

активно вмешателство. При подготовката на мобилизираните части, когато е възможно, остава заповедта за военни действия.

Някои последствия от тайните конференции за възникване на Източната криза

През април и май 1875 г. император Франц Йосиф предприема дълго пътуване из Далмация. Там приема делегации на Босна и Херцеговина, които му представят жалби срещу невъзможния начин на живот в областта. Монархът насърчава надеждите им за спасение от турско владичество и ги оставя да вярват, че той е техният „освободител“ и така трябва да се отнасят към него. На 2 май княз Никола I го приема в Котор с почести, които се полагат на „върховен глава“.

Сред делегациите, приети от императора, има и различни представители на католическата църква. При връщането си обратно един от францисканските монаси е жестоко убит от турците. Животът на останалите християни, посетили Франц Йосиф, също е в опасност от отъмщение.

Малко след това, когато турските власти започват да събират данъците в Херцеговина, отказват да признаят лошата реколта от предишната година и катастрофалното положение на населението. Те изискват същите данъци, които са искали и през предишни години с по-добри реколти. Условието за живот на населението по тези места са едни от най-трудните на Балканите. То трябва да плаща на властта под формата на данъци повече от 40% от добивите си и да работи дълго време ангария⁷². Бирниците прилагат насилие при събиране на данъците. За да се спасят, християните се укриват в близките планини. Разразяват се бунтове, които слагат начало на Източната криза.

Мнението на повечето изследователи на Източната криза е, че австро-унгарският император с поведението си е предизвикал тези бунтове. Пред местното население той явно се държи като покровител на християните в Османската империя и им дава надежди за подкрепа

⁷² Charles and Barbara Jelavich, The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920. University of Washington Press, Seattle and London, 1977, s. 143.

от страна на Виена⁷³. Според Супан пътуването на Франц Йосиф из Далмация оказва стимулиращ ефект върху окупационната политика на Австро-Унгария⁷⁴. Това развитие на събитията в османските провинции според Андраши съвпада с „вътрешните вълнения“ в Ориента, което се оказва благоприятно за австрийската интервенция и до голяма степен я оправдава⁷⁵.

Турските власти отговарят на размириците както обикновено, с репресии и убийства. Това предизвиква въстание срещу османските потисници, което скоро обхваща Босна и Черна гора. Така източният въпрос отново се разгорещява, въпреки усилията на Великите сили да го премахнат от световната сцена и нежеланието им да се занимават с него в момента⁷⁶.

Разглеждаме подробно развоя на Източната криза по четири причини. Първо, защото от тези драматични събития обективно възниква македонският въпрос. На второ място, при разглеждане на развоя на тези събития става ясно как точно възниква македонският въпрос. Трето, защото в хода на анализа става ясно, че възникването на този въпрос е можело да се избегне на няколко пъти или поне да се попречи той да се разрази и развие така драматично и с толкова кръвопролития. На четвърто място, тези разсъждения помагат още по-ясно да се очертаят причините и факторите, довели до неговото възникване.

Виена наблюдава с особено внимание въстанието в Херцеговина. Според Ищван Диосеги през онези месеци то е основното занимание на австрийската дипломация⁷⁷. След началото на размириците Андраши преценява, че международното положение е неблагоприятно за осъществяване на „Руската и Балканска програма“⁷⁸.

⁷³ Вж. Taylor, A.J.P., op. cit., s. 233; Diószegi, István, op. cit., s. 82-83.

⁷⁴ Suppan, Arnold, op. cit., s. 170.

⁷⁵ Изразът е на Андраши, Kriegsarchiv Wien, Militärkanzlei Seiner Majestät, Hauptreihe 1875 69-2/2, s. 5.

⁷⁶ По въпроса защо не искат да се занимават с него в момента вж. Taylor, A.J.P., The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918. Oxford University Press, 1954, s. 228-229.

⁷⁷ Diószegi, István, Die Aussenpolitik der Österreichisch-Ungarische Monarchie 1871-1877. Wien, 1895, s. 98.

⁷⁸ Kriegsarchiv Wien, Militärkanzlei Seiner Majestät, Hauptreihe 1875 69-2/2.

Ето защо той избира първия вариант на поведение, обсъден на конференцията от 29 януари същата година. Налага политика на въздържание на Виена и се заема да потуши възможно най-бързо въстанието. За тази цел разпраща инструкции на австрийските консули да спомагат за потушаването на размириците и предлага на Русия и Германия да дадат подобни указания на своите представители.

Чрез силен натиск и заплахи Виена успява да попречи на военната намеса на Сърбия и Черна гора в конфликта, защото според нейната стратегия той трябва да остане локален. Населението на Сърбия и Черна гора обаче се самоопределя национално, етнически и религиозно като идентично с въстаниците от Босна и Херцеговина и желае да се намеси на тяхна страна. Не бива да забравяме, че във въстанието участва главно православното християнско население от тези провинции.

За Андраши е още по-трудно да убеди Турция да реши проблема по „нетрадиционен“ начин, т.е. без кланета и насилие, защото целта му е конфликтът да остане изолиран и да не се привлича международното внимание върху него.

Русия обаче е склонна да се намеси като единствен искрен защитник на въстаналото население, подложено на турски безчинства и издевателства. В това отношение руската позиция се запазва неизменна от началото до края – постоянна и чистосърдечна тревога за православните народи, на които се опитва да помогне. Заради това отношение Русия остава сама и изолирана, а балканските народи, заради културното си и религиозно родство с нея, винаги са третирани с подозрение и враждебност.

Но за да действа, Русия се нуждае от съюзник, за да не остане съвсем сама и да не се повтори сценарият на Кримската война, когато се налага да се изправи сама срещу Франция, Великобритания и Турция. Само с надежден съюзник Русия може да предприеме резултатни действия за реална защита и подобрене на положението на въстаналото население. Тя търси алианс с Виена, с която имат дълга традиция като съюзници с консервативна монархическа солидарност.

Андраши полага всички възможни усилия, за да попречи на това сътрудничество между двете монархии и саботира всяка инициатива, която би могла да доведе до конкретни мерки за подобряване на съдбата на балканските народи по време на Източната криза.

Външният министър решително отказва руското предложение за сътрудничество под предлог, че това би представлявало нарушаване на неутралитета. За по-голяма убедителност той добавя, че не се налага никаква намеса, защото Турция няма да нападне Черна гора, каквито слухове тревожат Санкт Петербург. В същото време Андраши се противопоставя и на военните, които смятат, че събитията предоставят добра възможност за осъществяване на експанзионистичната програма на Австро-Унгария.

Целта на Андраши е въстанието да бъде ограничено и потушено на всяка цена, независимо какво ще коства това на въстаналите. Освен това обаче той има амбиция да предпази моралния престиж на Хабсбургската империя сред въстаналото население и дори да го повиши. При това се стреми да не допусне нарастване на руския престиж. Напротив, стреми се да ограничи руското влияние, да го изтласка и замести. Затова привидно подкрепя Русия в исканията ѝ към турските власти да дадат гаранции за живота на християнското население. В същото време обаче открито се противопоставя на единствените ефикасни средства за получаване на такива гаранции, които предлага руската дипломация. Става дума за правото на консулите да предотвратяват турското насилие като своевременно апелират към своите правителства включително и за военна намеса, ако бъде необходимо. Не бива да се забравя, че Високата порта е свикнала да прилага справедливост по собствено усмотрение и никога не се е отклонявала от този навик, освен ако това не ѝ е налагано насила. Отказът на Андраши да използва заплахата със сила на практика означава, че се обезсмисля всеки опит да бъде спасен животът на хората във въстаналите провинции и се дава негласно одобрение на фанатизирани турски части да избиват християнското население. По този начин опитният дипломат, под прикритието на официална миролюбива политика, социална справедливост, подобряване на условията на местното население и привидно съгласие с Русия, слага край на инициативите, които биха довели до всичко това. (Нека си спомним как по време на тайната конференция от 29 януари същата година Андраши обосновава позициите на Австро-Унгария в случай, че размириците продължат.) Принципът е следният: да направим така, че да изглеждаме загрижени, но да попречим нещата да се подобрят.

Тревогата на Андраши, че въпреки всичко може да настъпи положителна промяна за православните народи, в този случай се оказва безпочвена. Към „мирната“ инициатива на външния министър се присъединяват Франция и Италия. Англия не закъснява също да ги подкрепи, за да не остане по-назад. И го прави само, за да бъде поканена от Турция да защитава интересите ѝ. С други думи иска да обезсмисли предложените инициативи и да саботира разбирателството в Съюза на тримата императори⁷⁹.

При съществуването на такива „двустранни изявления“ на Австро-Унгария и Англия, че няма да има решителна намеса срещу Турция, Високата порта се настройва още по-враждебно към въстаналото население. Но напук на всички предположения на великите сили бунтовниците не се предават. Въстанието е потопено в кръв, но не е потушено.

Така първата инициатива по повод на Източната криза се осъществява през август 1875 година. Четири месеца по-късно, през декември, Великите сили буквално повтарят същия сценарий със същите действащи лица, същите мотиви и същите резултати. Ще се спрем и на този опит, защото той бележи изчерпването на инициативите за реформа като решение на кризата и окончателно показва кои са причините, накарали Великите сили да отхвърлят този модел. Причините се оказват по-късно решаващи за съдбата на балканските народи през следващите десетилетия. Те са типични за онази епоха и следователно са свързани с възникването и развитието на македонския въпрос. Причините се коренят в преодоляване на модела и в готовността на балканските народи да жертват живота си за свобода и национална независимост. Това е техният отговор на експанзионистичните програми, които европейските правителства тайно чертаят. Голямата дипломация не е подготвена за такъв отговор. В резултат от съпротивата и твърдостта на балканските народи срещу желанията на Великите сили, свикнали да постигат на всяка цена каквото искат, се заражда македонският въпрос.

Санкт Петербург показва нарастващо недоверие към Андраши. Той тайно подозира, че по някакъв начин австрийският външен министър

⁷⁹ Taylor, A.J.P., op. cit., s. 234.

е виновен за избухналото въстание и за провала на новата многообещаваща руска линия за преки преговори с Високата порта. За да разсее тези подозрения и да спечели авторитет сред въстаналите народи, които, противно на очакванията на Виена, още не са свалили оръжие, австрийският външен министър подновява дейността си. На 26 октомври 1875 г. той изпраща пространна нота до Санкт Петербург с предложение силите, подписали Парижкия договор, да съдействат Високата порта да подготви реформи и да гарантират тяхното осъществяване. Според Ищван Диосеги резултатът от тази инициатива на Андраши е същият като откритата му съпротива срещу общи действия с Русия за подобряване на положението на християнското население⁸⁰.

Неп пряката помощ на Виена за Истанбул

През това време, за да избегне намесата на Великите сили, която най-много го притеснява, на 2 септември 1875 г. султанът издава ферман (султански указ) за подобряване на данъчната система. Турция обаче ще проведе реформи, само ако Великите сили са способни да я задължат да го направи. Затова Санкт Петербург предлага на Андраши, в отговор на неговата нота от 16 октомври, двете империи да изпратят обща армия в Босна и Херцеговина. Андраши отказва.

Въпреки това обаче инициативата му донася дивиденди. Русия подновява сътрудничеството си с Австро-Унгария и изоставя намеренията си да действа чрез преки преговори със султана, което се оказва поредната грешка на нейната дипломация по повод на източния въпрос. До голяма степен тя се дължи на липсата на съюзници за политиката спрямо православните народи.

Султанът е склонен да обещае въвеждането на реформи, но в замяна иска от руския посланик гаранции, че Великите сили няма да се намесят срещу Турция. Императорът и висшите руски дипломати се придържат изключително стриктно към принципите, на които се основава Тройният съюз, и ги защитават. Верността към тези принципи за тях е над собствените интереси. В конкретния случай тази лоялност

⁸⁰ Diószegi, István, op. cit., s. 105.

им пречи правилно да преценят мотивите и намеренията на своя съюзник Австро-Унгария. Русия предпочита да се споразумее с Австро-Унгария вместо да дава гаранции на Турция. Това поведение е израз на безпочвената надежда, че с правилно отношение към Виена може да избегне пълната европейска изолация. Така или иначе до момента единственият резултат от инициативата е, че на 30 декември 1875 г. Великите сили, подписали Парижкия договор, получават предложена от Андраши нота.

На 13 февруари 1876 г. Високата порта уведомява Великите сили, че ще предприеме извършването на реформи. За всички е ясно, че това е пореден блъф, за да бъде показано на общественото мнение, че се прави нещо. Андраши продължава да трупа авторитет и продължава да предлага инициативи, които не водят до нищо конкретно, но създават впечатление за активност.

Сред местното население също трябва да се печелят позиции и максимално да се неутрализира руското влияние. Отправя се призив към народа да положи оръжие и му се обещава, че под закрилата на Австро-Унгария може да постигне всичко, но без нейното покровителство няма да получи нищо. Андраши прибегва до заплахата, че ако въстанието продължи, народът ще загуби подкрепата на Великите сили, а последствията от това могат да бъдат тежки. Към предупреждението се прибавят и много конкретни мерки⁸¹. Тази игра обаче е обречена на провал в дългосрочен план, защото не е лесно хора на прага на смъртта да бъдат заблудени кои са враговете им и кои са добронамерени приятели.

За да бъдат омиротворени Сърбия и Черна гора, е необходима намесата на Русия. От Белград и Четине пристигат новини за обсъждане на евентуален Балкански съюз. Санкт Петербург подкрепя австрийската инициатива за „помирение“ и настоява пред Черна гора и Сърбия да изоставят плановете си за въоръжена намеса в конфликта. Според Диосеги Санкт Петербург действа по начин, който най-пълно да удовлетворява Виена и за тази цел издига на пиедестал консервативната солидарност с Хабсбургската империя, като залага собственото си влияние на Балканите. Положението въпреки това е неудържимо.

⁸¹ Пак там, s. 104.

Въстаниците не свалят оръжие. Размерите на въстанието се оказват твърде големи, бежанците в Далмация и Хърватия отказват да се върнат по домовете си, обгърнати в пламъците на сраженията. Виена непрестанно иска край на военните действия, но въстаниците отговарят, че е нужно да им се гарантира едно единствено условие – турските войски да се оттеглят от Херцеговина и да бъде сложен край на турското владичество.

Андраши окачествява тези искания като неприемливи и съобщава мнението си на турското правителство. За Турция това е зелена светлина, за да се справи с въстаналите както си иска. С това Андраши напълно загубва авторитета и престижа си пред въоръжените бунтовници, което става повод за първия му провал по отношение на програмата за действие на Балканите. В действителност нещата са много по-зле, отколкото изглеждат и от този момент положението става все по-тежко. Поведението на Андраши го отчуждава от балканските народи, готови да се доверят на Великите сили, докато не осъзнаят, че те всъщност работят против тях и против интересите им. Резултатите се оказват съвсем неочаквани за висшите политически и военни кръгове на Австро-Унгария, когато самоуверено и спокойно решават да анексират Босна и Херцеговина през 1878 г., но внезапно се натъкват на отчаяна съпротива, както от страна на мюсюлманите, така и от страна на християните. Всяка една от тези страни има сериозни собствени причини за това.

Санкт Петербург реагира остро на това действие на Андраши, но той не обръща внимание. Същевременно не остава никакво съмнение относно истинската позиция на Виена към тази втора инициатива. Това е позиция на неодобрение и саботаж. При това положение Високата порта оставя да ѝ бъде връчена нотата, но през това време продължава саморазправата си с въстаниците и мирното население. Така дипломатическите инициативи на Андраши и неговото нежелание да подкрепи реформите и да гарантира изпълнението им, както и отказът му да помогне на Русия да защити въстаналия народ, причиняват смъртта на повече от 150 000 души и бягство в чужбина на още 200 000⁸². Това

⁸² Pavlovitch, Stevan K., A History of the Balkans 1804-1945., Longman, New York, 1999, s. 109.

практически означава разруха, опустошение и обезлюдяване на Босна и Херцеговина, поне по отношение на православно население, от което произхождат въстаниците.

В средата на април 1876 г. става ясно това, което вече всички знаят още от октомври миналата година. Дипломатическата офанзива се е провалила. Това развързва ръцете на турската власт. По думите на Пол Дюмонт, който като историк не крие възхищението и симпатиите си към Османската империя, Високата порта е обещала реформи, „но действителността се оказва различна – репресии“. А после продължава: „Османските сили под командването на Ахмед Мухтар паша предприемат систематично прочистване на района, с което причиняват бежанска вълна от хиляди християни, нахлули в Черна гора, Сърбия и Австро-Унгария. Публикациите в европейската преса, които описват жестокостите, разтърсват всички читатели“⁸³.

Пътят към Берлинския меморандум

Русия не може да остане безучастна при такъв очевиден резултат от дипломатическите действия на Великите сили пред Високата порта. Тя отново поема стъпки за споразумение с Австро-Унгария, въпреки че според изследователите на кризата двете предварително обречени консулски инициативи и в частност поведението на Андраши докарват взаимоотношенията между двете държави до точка на скъсване, защото дипломатията е изчерпана. Горчаков кани Андраши в Берлин. Надеждата му е, че Бисмарк ще окаже известен натиск върху австрийския външен министър.

През това време, на 20 април 1876 г., в българските земи избухва така нареченото Априлско въстание, което няма пряка връзка със събитията в Босна и Херцеговина. Подготовката му се води от години въз основа на солидна организационна мрежа. Датата на неговото обявяване е определена още преди въстанието в Херцеговина. На униформите на бунтовниците са извезани думите „Свобода или смърт“, което представлява смисъла, целта, програмата и същността на Април-

⁸³ Dumont, Paul, La période des Tanzimat (1839-1878). – In: Histoire de l'Empire Ottoman, Fayard, 1989, s. 513.

ското въстание, т.е. освобождение на българския народ и на българските земи от османско робство. Главните организатори и първоначалните участници във въстанието са учители, свещеници, деца на богати търговци, опитни дейци на досегашните борби за национално освобождение на българския народ. Много скоро обаче то се превръща в жертвоприношение на цял един народ, чиито деца, жени, старци, невинни граждани са изстребени със средства, които „надхвърлят човешкото въображение“⁸⁴.

Изчерпването на дипломатията, достигането на нейната мъртва точка вследствие на поведението на Андраши, който тласка събитията именно в тази насока, са причина за „втвърдяването“ на турската ръка, позволяват на османските власти да действат безнаказано както намерят за добре. Нечуваната жестокост и кръвожадност, с която е потушено Априлското въстание идват в резултат на това поведение и одобрение на Андраши и Дизраели. Погрешна е тезата, която някои автори застъпват в трудовете си, че жестокостите се дължат главно на използваната нередовна армия. Дори проучванията на международната комисия през същата година под ръководството на Беринг, изтъкнат туркофил, признават планирания характер и показната яснота на целите и одобрението от страна на официалните турски власти при опита им да възстановят мира. Същото твърдят и резултатите от проучванията на комисията на Скайлер и заключенията на Гладстон в неговата брошура, озаглавена „Турските зверства в България“. Доказателство за това е и пълната съпротива на турското правителство да посочи и накаже виновниците за кланетата, както настояват международните комисии. В началото Априлското въстание остава „незабелязано“. То е част от заплетения източен въпрос, но поради несъразмерността на силите на турската армия и на цивилното население, се очаква то да бъде потушено бързо. С други думи да бъде елиминирано като фактор, утежняващ обстановката.

За момента Горчаков продължава да полага усилия за постигане на споразумение в рамките на Съюза на тримата императори. На 11

⁸⁴ Изразът е на руския вицеконсул в Цариград, граф Церетелев, който казва: „Човешкото въображение не може да си представи ужаса в Батак“. Вж. Делчев, Теодор. Макгахан 1844-1878. Биография, документи, материали. Наука и изкуство, София, 1977, с. 7.

май 1876 г. се провежда Берлинската среща. Тя е опит на руския политик да утвърди умерена линия на действие. В момента общественото мнение в Русия е разтревожено и настоява за решителна намеса на Балканите. Част от руските политически кръгове и сред тях и посланикът на Русия в Цариград граф Игнатиев пред лицето на извършените престъпления възприемат тази идея и апелират за предоставяне на независимост на Херцеговина и на териториални придобивки за Сърбия и Черна гора. Андраши не успява да попречи на срещата, но решава да изпревари Горчаков и заминава за Берлин. Там той научава, че инициативата за нея не е на Бисмарк. Това му дава възможност да се държи още по-непреклонно към руската страна.

Предложението на Горчаков всъщност съвпада с меморандума на Андраши за реформи, но съдържа повече гаранции за изпълнението им и създаване на Европейска комисия за контрол на реформите и прилагане на санкции срещу Турция, ако тя окаже съпротива. Като крайна мярка се предлага окупация на Херцеговина от страна на Великите сили. Андраши обаче категорично отказва да одобри предложенията на Горчаков за реформи, както и привилегированото положение, което Русия предоставя на Австро-Унгария. Става дума Виена да поеме сама задължението да въведе ред като с това повиши авторитета си пред руския народ за сметка на руското влияние.

Това предложение на Русия не е дипломатическа маневра от нейна страна, а доброволно жертване на собствения авторитет, за да гарантира и предпази живота на православно население, масово избивано и изоставено само срещу турската армия и башибозуците (нередовна войска).

Според унгарския историк Ищван Диосеги в телеграмите на Андраши от Берлин не може да се открие друга причина за категоричното отхвърляне на предложението за реформи, които самият той преди е предлагал, освен нежеланието му да види стабилизирани и гарантирани позициите на въстаналите⁸⁵. Може би няма да сгрешим, ако изразим хипотезата, че политиката на Андраши е не толкова експанзионистична и конструктивна с оглед на държавата, чиято външна политика ръководи, колкото антируската и антиславянска. Изглежда, че след из-

⁸⁵ Diószegi, István, op. cit., s. 107.

бухването на бунтовете в Босна и Херцеговина главната цел на Андраши е да вкара Русия в „капана“ на славянската солидарност. Неговите постъпки да предлага реформи, а после да работи против тяхното изпълнение на пръв поглед са противоречиви, но се оказва, че са твърде логични с оглед на огромните му амбиции, неведнъж изразени на различни конгреси и в протоколите от тайните конференции, които вече анализирахме. Желанието му е Русия да нападне Турция и там да се озове в капан. Православните балкански народи имат специална стратегическа роля в плановите му. Чрез кланетата се провокира Русия да предприеме въоръжени действия. После тя ще бъде прекалено изтощена от войната и тогава ще бъде нападната от своя официален съюзник Австро-Унгария.

На практика от този момент занаяпред Андраши полага усилия само, за да саботира всичко, което може да доведе до конкретна промяна на положението. Според Диосеги единственото, което го изненадва е любезността на Горчаков, който вярва, че Андраши е искрен приятел на Русия и с цената на сериозни вътрешнополитически усложнения се опитва да предотврати влошаване на положението⁸⁶. Така се приема старото предложение за реформи, без никакви гаранции за тяхното осъществяване. Поведението на Горчаков продължава да е крайно любезно. Андраши изпраща телеграма до Виена, че противно на собствените му очаквания резултатът е абсолютно задоволителен⁸⁷.

Въпреки всичко стават нови събития, които предполагат различно от показаното досега поведение. Загинали са още много невинни жертви. Руското общество, заинтересовано от съдбата на православните народи под турска власт и с много по-голям достъп до информация за реалното положение отколкото има Австро-Унгария, проявява изключителна тревога. Тейлър много сполучливо отбелязва една особеност на Руската империя, свързана с поведението на тази велика сила по време на Източната криза⁸⁸. Въпреки че руските царе са абсолютни суверени, те са много чувствителни към общественото мнение и никога не си позволяват да го пренебрегват за дълго време. Те са още

⁸⁶ Пак там.

⁸⁷ Пак там, s. 108.

⁸⁸ Taylor, A.J.P., *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, Oxford University Press, 1954, s. 243.

по-внимателни, когато става дума за население, близко по религия и произход и подложено на геноцид. От солидарност и любезност към своя партньор Австро-Унгария Русия отдавна търпи критики и подигравки. Берлин се оказва върхната точка на търпението на руското общество и на управляващите кръгове. С пълно право Диосеги твърди, че след Берлинската среща и след толкова големи отстъпки настъпва обрат в руската политика. С него обаче Андраши се доближава до истинската цел на своите външнополитически амбиции.

Каквито и да са резултатите от тази среща, те се обобщават в един документ, който се нарича *Берлински меморандум*. В него за момента се препотвърждава основната стратегическа линия на Виена – запазване на статуквото. Отново се предлагат реформи за спиране на кризата, но без гаранции за тяхното осъществяване. В последния момент се приема нота на Горчаков, според която, ако Високата порта не предприеме нищо, ще последват санкции. Тази нота обаче остава само на думи и без реална стойност, още повече когато Англия решително отказва да приеме Берлинския меморандум. Вместо него Дизраели предлага свикване на конференция на базата на запазване на статуквото и при неизпълнението за Русия условие да се откаже от симпатиите си към православното население и да не се меси на Турция при потушаване на въстанието⁸⁹. Това предложение на Дизраели на практика представлява пореден провал на дипломатическата инициатива, протакане, което ще позволи кланетата на православното население на Балканите да продължат и народът да бъде морално и материално съкрушен.

Но идеята за международна конференция с оглед на запазване на статуквото като средство за решаване на кризата се налага да бъде осъществена по-късно във връзка с българските събития и нежеланието на Виена и Лондон да вземат решителни мерки за прекратяване на този кошмар. Обстоятелствата, свързани със събитията, премахват всички пречки и водят Русия към обявяване на война с Турция. Тази конференция, наречена Санстефанска, завършва с изработване на важен документ. В него по думите на Тейлър земите, населени с българи, са очертани според най-добрите етнографски познания за епохата. Тези граници са одобрени от Великите сили, но по-късно са

⁸⁹ Пак там, s. 237.

безцеремонно орязани от същите тези велики сили по време на Берлинския конгрес. Обстоятелствата, свързани с конференцията, са важни за изясняване на македонския въпрос и затова по-нататък ще ги разгледаме подробно, без да нарушаваме хронологията. Тук споменаваме за конференцията, само за да покажем как се достига до тази инициатива и колко тясно са свързани помежду си всички събития на Балканите. Но зад всяка инициатива, повърхностна или сериозна, независимо от намеренията и резултатите ѝ, стои заложен животът на хиляди човешки същества.

ГЛАВА III

ВОЙНАТА НА СЪРБИЯ И ЧЕРНА ГОРА СРЕЩУ ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ И РАЙХЩАДСКИТЕ СПОРАЗУМЕНИЯ

„Турските зверства в България“

Междувременно размириците са достигнали до Цариград. В пристъп на ужас християните бягат от града. Недоволството на мюсюлманите е оглавно от учащите в религиозните училища, които искат смяна на правителството. Всичко започва на 12 май 1876 година. На 29 май новоназначеният министър на войната Хюсеин Авни паша и Мидхат паша детронират султана. През това време религиозната власт Шейх юл-ислям⁹⁰ издава фетва, която гласи, че от религиозна гледна точка няма пречки султанът да бъде детрониран. Седмица по-късно той е намерен мъртъв със срязани вени в покоите си. Първородният му син Мурад V е провъзгласен за нов султан⁹¹.

През това време в балканските провинции с нечувана жестокост се извършва потушаване на Априлското въстание от турската редовна армия и башибозуци. Опожарени са села и градове, цели райони остават опустошени, извършени са зверства, които представляват престъпление срещу цялото човечество, изклани са десетки хиляди хора от цивилното население. Истината за това, което става по българските земи, внимателно пазена от правителствата на Англия и Австро-Унгария, представлява поверителна стратегическа информация, достъпна само за управляващите и непозната за обществото.

Много скоро обаче, въпреки контрола на английското и австрийското правителство, истината за „турските зверства в България“ става достояние на европейското обществено мнение. Заедно с това се разразява и Източната криза от 1875 година. През месец май кризата

⁹⁰ Става дума за религиозния съвет, който има върховното право да тълкува Корана.

⁹¹ Dumont, Paul, La période des Tanzimat (1839-1878). – In: Histoire de l'Empire Ottoman. Fayard, 1989, s. 514-515.

започва да затихва, но след последните кръвопролития съвсем неочаквано се разгаря отново.

Сърбия и Черна гора във война с Турция

След ужасите в България нито един християнин не вярва на думите на турците, твърди Диосеги⁹². Турция предпочита да заеме твърда позиция. Вече не желае да преговаря по въпроса за Херцеговина. Иска самата тя да диктува положението там⁹³. Английската политика още от началото на кризата се противопоставя на всякаква европейска намеса и така спомага за твърдата и непреклонна политика на турците. Сърбия и Черна гора обаче вече не могат да бъдат спрени от австрийските заплахи и енергичните съвети на Русия. Англия дори отказва да подпише *Берлинския меморандум*. Андраши също спира решително всеки опит на Горчаков да го привлече за общи действия, да се откаже от турците и да гарантира живота на цивилното православно население. Андраши започва да действа едва когато разбира, че Англия се е заела с руското предложение за въстаналите области и естествено целта му е да попречи на този план.

На 26 май 1876 Сърбия подписва съюз с Черна гора. На 22 юни, въпреки че не е добре подготвена и има силни колебания относно перспективите за военни действия, Сърбия се оказва принудена да обяви война на Турция под натиска на целия народ, който вече не понася да гледа безучастно как турците избиват неговите сънародници в Босна и Херцеговина. На 2 юли 1876 г. сръбските войски прекосяват границата.

Тъй като според Андраши първоначалните размирици в Херцеговина не са се оказали достатъчно благоприятни за австрийска въоръжена намеса, както е предвидено на тайните конференции от 1872 и 1875 г., обявяването на война от Сърбия и Черна гора на Турция представлява добра възможност за военна офанзива на Австро-Унгария, също обсъждана на тайните конференции на Франц Йосиф и неговите приближени. При все това от самото начало на въстанието в

⁹² Diószegi, István, op.cit., s. 109.

⁹³ Пак там.

Херцеговина австрийските генерали се стремят към окупация на тази османска провинция. Самият Франц Йосиф е склонен да види в обявяването на война на малките славянски държави (Сърбия и Черна гора), неподготвени за нея, подходящ случай за предприемане на планираните решителни действия на имперската армия⁹⁴.

В този момент руската дипломация също разгръща мащабна дейност и се опитва отново да постигне сътрудничество с Австро-Унгария. Руският цар иска среща с Франц Йосиф, но Андраши премълчава това, а когато го съобщава на императора, го прави с пресметнато закъснение, така че да попречи на подобна среща⁹⁵. Освен това през цялото време Андраши поставя препятствия пред намеренията и желанието на императора и на военните както за анексиране на Босна и Херцеговина, така и за сътрудничество с Русия. По-голямата част от военните са склонни да сътрудничат с Русия при извършване на анексирането. Андраши не спира да твърди, че все още не е настъпил подходящият момент, и се противопоставя на споразумение между двамата императори. Защо?

Защото Русия предлага благоприятно за Австро-Унгария разпределение на зоните за влияние, но запазва своето влияние върху местното население. Така на практика нейната териториална зона на влияние се разширява, а населението при това би могло да живее при значително по-добри условия. Точно това Андраши иска да избегне на всяка цена. За него най-важното е Русия да бъде изтласкана отвсякъде, а православно население да остане без гаранции за живот и развитие. Анексирането на Босна и Херцеговина интересува Андраши само, ако това вреди на Русия и не помага с нищо за положението на Балканите.

Моментната ситуация представлява именно такава „добра възможност“, както за двете империи, така и за измъченото християнско население. Ако Австро-Унгария и Русия установят сътрудничество, целите и на двете страни могат да бъдат реално постигнати. Висшите австрийски офицери подкрепят тази възможност, към която руският политически елит отдавна се стреми, макар и по съвсем различни от

⁹⁴ Пак там, s. 111.

⁹⁵ Пак там, s. 110.

споменатите причини. Андраши се нуждае от изключителна ловкост за маневриране. Той едновременно трябва да убеди австрийския император и военните, както и руските си колеги, че е съгласен с тях, но същевременно не прави нищо.

Тук може да бъде отбелязано интересно противоречие. Защо Андраши показва в Берлин одобрение към предложеното от Бисмарк териториално разделение на Балканите в съгласие с Русия? Според Ищван Диосеги австрийският външен министър постъпва точно така, за да успокои военните и императора, за да ги убеди, че мисли като тях и да получи по-голяма свобода на действие и по-лесно да ги манипулира, когато положението се окаже неблагоприятно за изпълнение на неговите дълбоки замисли. Разговорът му с Бисмарк в Берлин не е особено конкретен и не включва никакви ангажименти. Това е странно споразумение, при което никой с нищо не се задължава. В момента се долавя силно недоволство на висшите военни, административни и църковни кръгове във Виена от външната политика, водена от Андраши. Подготвят се конкретни инициативи срещу него пред императора. Затова Андраши трябва да предприеме нещо, за да обезвреди тези действия, да си възвърне доверието на монарха и да успокои неговите приближени, които се съмняват в лоялността на министъра. Когато настъпва моментът за действие обаче, той се отклонява в друга посока.

Така първите моменти на Източната криза, които разгледахме подробно, на няколко пъти предоставят възможност тя да бъде прекратена и животът на много хора да бъде спасен, да се избегне материалната разруха в тези турски провинции и в същото време да се осъществи желаната и планирана териториална експанзия на Австро-Унгария. За да се осъществи всичко това, е необходимо само Министерството на външните работи на Виена да прояви малко по-персонално и твърдо отношение към Русия.

Персоналният фактор обективно се превръща в един от най-важните за възникването и кървавото развитие на македонския въпрос. Ако Андраши беше проявил малко повече конструктивност и по-малко антируски и антиславянски уклони, ако беше подкрепил Русия за гарантиране на реформите още в началото, вероятно районът би бил омиротворен. Ако беше склонил да бъдат установени полуавтономни

области с гаранции за живота и просперитета на населението, то не би предпочело да води отчаяна война. По този начин великите и местните сили биха си разпределили освободените територии, което на практика би поставило край на националноосвободителното движение на балканските народи, макар и против волята на Англия и Австро-Унгария. Но тези две сили действат така, че никоя от тях да не освободи напълно своите територии.

От друга страна, ако през следващата фаза на кризата Австро-Унгария беше успяла с руска подкрепа да анексира Босна и Херцеговина, като по този начин ги спаси от опустошение, тя не би се сблъскала с въоръжената и морална съпротива, която по-късно среща при анексирането на двете провинции през 1878 г. С това Андраши би спасил и живота на хиляди австрийски войници, които загиват при окупацията на балканските земи. Също така би избегнал финансовото поражение на Хабсбургската империя в резултат от трудното анексиране. Експанзионистичните планове на Виена, за които има много възможности, но тя упорито ги отхвърля, превръщат политиката ѝ в активно съучастничество в балканския геноцид и превръщат полуострова в жертвена клата. Според империалистическия жаргон изрази като „планове за коригиране на границите“, „териториални изменения на югоизток“, „разширяване на зоните на икономическо и културно влияние“ причиняват огромни кръвопролития и създават един нов проблем – македонския.

Срещата в Райхщад

Обявяването на война на Турция от страна на Сърбия и Черна гора подтиква Андраши към по-големи компромиси. Претекстът за провеждане на реформи, който той упорито лансира винаги, когато иска да попречи на реалните промени, вече се оказва неприемлив и поставя външния министър в трудно положение. Горчаков също е принуден да действа по-решително. Първоначално той се опитва да се споразумее с Андраши. Двамата обсъждат възможните варианти за изход от започващата война. Възможно е Турция да победи и тогава

положението на християнските народи да стане още по-тежко. Но ако Турция загуби войната, нововъзникналите държави не бива да застрашават отношенията между Великите сили. Ако Австро-Унгария се откаже от Велика Гърция, Русия ще се откаже от една обща Велика славянска държава. Това са основните постановки на срещата в Райхщад на 8 юли 1876 г. Тя е най-слабо документирана от всички. Двете страни не подписват споразумение, а всяка една от тях изготвя резюме на въпросите, по които е постигнато съгласие – ненамеса във въоръжения конфликт, затваряне на пристанищата Клек и Котор и отказ от подкрепа на Турция във войната. Това са принципни споразумения. Ако победи Сърбия, Русия предлага да се даде независимост на България и Румъния, а Австро-Унгария настоява само за автономията им. За Албания Виена също иска автономия в границите на значението на тази дума за конкретната историческа обстановка. Според австрийския вариант Тесалия и Епир, както и остров Крит, ще попаднат под владение на Гърция, а Цариград ще се превърне в свободен град.

Разликите в договореностите между двете страни най-ясно изпъкват по отношение на собствените им придобивки и по-конкретно на австрийските. Разширението на Русия ще обхване азиатските територии Бесарабия и Батуми, изгубени през 1856 г. В замяна на това според руския вариант Австро-Унгария ще придобие някои хърватски територии и част от Босна. Според Андраши обаче Виена ще присъедини и части от Херцеговина. За да бъдат откъснати Сърбия и Черна гора от руското влияние, австрийският външен министър настоява те да приемат границите, очертани на тайната конференция от януари 1875 г., т.е. да включват равнината на изток от Босна и Нарента и санджак Нови пазар.

Според Диосеги висшите стратегически цели на двете империи, изразени в споразумението от Райхщад са запазване и укрепване на влиянието им на Балканите след разпадането на Турция и утвърждаване на австрийското влияние по Адриатическото крайбрежие, напълно гарантирано в ущърб на сръбските и италианските претенции там. За тази цел се предвижда създаване на малки държави с официален статут на автономия или полуавтономия. Но важното е никога да не бъдат истински независими и никога да не престанат да се нуждаят от Русия или Австро-Унгария, за да постигнат истинската си самостоятелност.

Тейлър прави различен и интересен коментар на това споразумение. Според него то не е прелюдия към панславянската политика на Русия и дори не прави опит да приложи още по-империалистическата идея на Бисмарк за разделяне на османските територии. Според автора споразумението представлява поредно усилие за продължение на уговорката на двете Велики сили от 1873 г. да решават балканските проблеми чрез взаимни консултации, но не и път към започване на руско-турска война⁹⁶.

Споразумението от Райхщад всъщност не позволява на Русия да се намесва в конфликта на Балканите по начин, който Андраши не би приел. Така, ако събитията се развият според предначертаното в Райхщад и ако Андраши бъде принуден да изпълни поетите си задължения, македонският въпрос пак би възникнал. Така и България би останала без териториите си във Вардарска Македония (това означава Русия да се откаже от искането си за голяма славянска държава) поради австро-унгарските апетити за излаз към Средиземно море и Солун. Сърбия би останала без териториите си в Босна и Херцеговина и по-късно отново би се ориентирала към българските земи в Македония. Това би я направило удобен съюзник срещу съпротивата на българите там. Събитията обаче се развиват още по-драматично, а македонският въпрос придобива още по-дълбоки измерения.

Според Ищван Диосеги обявяването на война от страна на Сърбия и Черна гора с малки и незначителни военни сили е прецедент в историята на източния въпрос⁹⁷. Тук мнението му съвпада с Тейлър, който счита, че кризата от 1875 е само и единствено дело на балканските народи, а не на Великите сили, както става преди това по време на Кримската война. Този прецедент изглежда свързан с окончателното преодоляване на страха от саможертва на православните балкански народи по това време. Може да се каже, че след въоръженото въстание на Босна и Херцеговина и отказа им да положат оръжие, войната на Сърбия и Черна гора с Турция е вторият ирационален и емоционален момент от развитието на Източната криза, причинен не от хладни сметки и изчисления, а от човешка солидарност. По това време меж-

⁹⁶ Taylor, A.J.P., op.cit., s. 238.

⁹⁷ Diószegi, István, op.cit., s. 119.

дународното внимание е приковано върху саможертвата на Босна, Херцеговина, Сърбия и Черна гора. По силата на техния исторически пример много скоро обществеността обръща поглед и към „турските зверства в България“. Подобен емоционален прецедент извършва и Русия, когато обявява война на Турция и продължава Източната криза до финалната права през юли 1878 г. в Берлин. Веднъж преодолели страха си от смъртта, балканските народи там се сблъскват с волята на Великите сили, изразена в Берлинския договор. Така македонският въпрос изпълва историята с трагедията на българския народ от края на XIX век за много десетилетия напред.

В навечерието на сръбско-турската война Горчаков е притеснен, че Сърбия не е достатъчно добре подготвена за нея и до последния момент се опитва да я разубеди. Андраши, уверен във военното превъзходство на Турция, настоява пред Цариград веднага да нападне Сърбия. За по-голяма убедителност той твърди, че в противен случай цяла Босна може да се надигне на оръжие. Показателен е и фактът, че по същото време австрийският външен министър твърди пред Русия, че Сърбия има големи шансове да спечели войната.

Важен документ, разкриващ истинските намерения и чувства на Андраши по повод на развиващите се събития, е писмото му до австрийския посланик в Лондон, граф Бойст, чието съдържание трябва да бъде доведено до знанието на английските дипломати⁹⁸. Там Андраши пише, че главната му цел е да се запази сегашното статукво. За да се постигне това обаче е необходимо известно подобрене на положението на християнското население и да се вземат под внимание някои от справедливите им искания, за да не бъде нужно Русия да ги защитава и да печели допълнително авторитет пред тях. За сметка на това Виена трябва да разшири влиянието си на Балканите, за да може в случай на война между Австро-Унгария и Русия християнските народи да не преминат на руска страна, а да подкрепят австрийците и после да преминат на страната на по-силния. Според Андраши Австро-Унгария и Англия имат еднакви цели, но той не споменава това конкретно. Връзките с Русия не могат да бъдат открито скъсани,

⁹⁸ Beust a Andrassy. Londres, le 2. juin 1877. HHStA, VIII. England. K. 170. – In: Diószegi, István, op.cit., s. 206.

защото това може да заплаши европейската сигурност. Министърът за пореден път изтъква, че се надява на запазване на статуквото и желае Турция да се възползва максимално от военната победа, която ще постигне.

Може да се направи заключение, че като предполагаем съюзник на Русия Андраши най-добре познава истинските планове и намерения на Санкт Петербург и има възможност да действа най-адекватно, за да ги провали. От момента, в който поема длъжността министър на външните работи, Андраши се опитва да обезсмисли Съюза на тримата императори. Когато работата на този алианс изисква личната инициатива на Андраши, винаги се оказва блокирана в голяма степен заради него. През юли 1878 г. в Берлин това обстоятелство става очевидно за всички. Ако Съюзът на тримата императори действително работеше, балканските народи не биха преживели драмата на македонския въпрос, нито кървавите войни от края на XIX и началото на XX век. От позициите си, близки до управляващите кръгове на Русия, Андраши има възможност по-лесно да ги манипулира и възпира, но не може да изразява явно русофобията си, както го прави Лондон. Той проявява същото двойствено поведение и към православните балкански народи. Прави всичко възможно, за да провали мерките, целящи да подобрят положението им. Причиненото от него закъснение предизвиква нови жертви, разрушения, неокачествимо пропиляване на национален потенциал. Но въпреки това не достига до цинизма и туркофилството на Дизраели.

Диосеги прави много интересен преглед на документите „за вътрешно ползване“, т.е. тайната кореспонденция между висши военни офицери. Ще споменем само за телеграмата на началника на Имперската военна канцелария генерал Бек от 10 юли, в която той съобщава, че в Райхщад е постигнато пълно споразумение с руския цар⁹⁹. Това на практика представлява споразумение за окупация на въстаналите земи, за което австрийските генерали се подготвят още от началото на въстанието. Военният главнокомандващ фон Цара настоява да се обяви военна готовност за частите, разположени в Далмация, да бъде

⁹⁹ Beck a Rodich. Wien, 10 Juli 1876. Kriegsarchiv. Militärkanzlei. 69-1/4-5.1876. – In: Diószegi, István, s. 126-128.

свикан запасът и да се създаде корпус под военно командване¹⁰⁰. Т.е. австрийските висши военни офицери, както и руските им колеги, тълкуват споразуменията от Райхщад като истински успех на разбирателството между двете страни за нарушаване на статуквото на Балканите посредством сътрудничество между Австро-Унгария и Русия. Според Диосеги това е истинският смисъл на постигнатото в Райхщад. Андраши обаче не изпълнява споразумението. Той последователно преследва намеренията си, изложени в писмото до английските му колеги за запазване на целостта на Османската империя. Възниква противоречие между споразуменията от Райхщад и водения на практика курс. Изглежда Андраши използва тези споразумения за осъществяването на други цели.

Разминаването между Райхщадските споразумения и реалната траектория на събитията е очевидно. Унгарският историк установява със съжаление, че инструкциите, които Андраши изпраща на Ръдих, липсват от австрийския архив. Налице е само вписването на този документ в съответния регистър. Но въз основа на други военни инструкции на Андраши може да се предположи, че, за да се противопостави на офицерите, той си служи с аргументи от рода на: „все още не сме подготвени“, „трябва да изчакаме още малко“ и пр. Ако успява да ги убеди обаче, то не е благодарение на тези аргументи, а благодарение на влиянието си над императора.

Стратегията на Андраши

Дотук се очертават няколко страни в отношението на австро-унгарския Министър на външните работи към Сръбско-турската война. Първата е, че се опитва да успокои притесненията на Горчаков за военните възможности на Сърбия. Андраши твърди, че тя има реални възможности за успех, докато в същото време е убеден в обратното. Въз основа на това по време на срещата в Райхщад вариантът за

сръбска победа се обсъжда като реална възможност. Втората страна в поведението на Андраши е, че той е сигурен в победата на Турция и я подтиква да нападне Сърбия. Същевременно – и това е третата страна в поведението на австрийския външен министър – той се опитва да попречи на военните да нахлуят във въстаналите територии, което не би противоречало на споразуменията от Райхщад и би осигурило реална помощ за Сърбия.

Това противоречиво поведение на Андраши цели, за пореден път, да се възползва от разрухата на една балканска страна, Сърбия, която се чувства солидарна с Русия, за да я въвлече в неблагоприятна дипломатическа стъпка. Тогава заедно с Дизраели Андраши ще премине в преки антируски действия. Това е основната роля, която той отрежда на балканските народи по време на цялата криза. За съжаление поради поста си на външен министър на Австро-Унгария той в голяма степен успява да повлияе върху историческите събития.

Както се очаква, Сърбия скоро се проваля в кратката си война срещу Турция. На 24 август 1876 г. сръбският крал Милан прави опит да привлече представителите на Великите сили като посредници при подписване на мира. С оглед на споразуменията от Райхщад Русия и Австро-Унгария с общи усилия трябва да попречат на Турция да се възползва максимално от военната си победа над Сърбия, т.е. да не избие всички сърби, участвали в нея, и всички техни помощници, както и да проведе реформи. Според Ищван Диосеги през следващите седмици няма никакви признаци, че австрийската дипломация е предприела нещо в тази насока¹⁰¹. Това се явява като четвърта страна в поведението на Андраши спрямо току-що завършилата война. Точно в този период, по стара османска традиция, се извършва най-жестоката разправа на победителите с победените.

На 6 август 1876 Горчаков се обръща към Виена и Берлин с предложение за свикване на европейска конференция за примирие. Андраши отклонява предложението и отговаря, че само победата на християните може да доведе до решаване на проблемите на Балканите¹⁰². Диосеги

¹⁰⁰ Chiffren Telegramm an die Militärkanzlei Sr. Majestät des Kaisers. Aufgegeben Zara am 10. Juli 1876. Ebenda. – In: Diószegi, István, s. 126-128.

¹⁰¹ Diószegi, István, Die Aussenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1871-1877. Wien, 1895, s. 119.

¹⁰² Пак там.

изтъква факта, че нито веднъж външният министър не показва желание да отправи дори и само един упрек към Турция за ужасите, извършени в Сърбия. В същото време обаче той прави строго предупреждение на австрийския посланик в Цариград, който потресен от докладите на консулите в страната, си позволява да критикува Високата порта. Андраши отхвърля като невероятни оплакванията на сръбските представители във Виена. Когато се намесват всички европейски сили, за да не изостане от общите европейски инициативи, той също се присъединява към тях, но само за да изрази неодобрението си от това, че турските кланета в Сърбия са предизвикали огромна бежанска вълна, представляваща заплаха за вътрешния ред в Австро-Унгария. Отлага максимално подписването на примирие и дава на посланика в Цариград инструкции да не оказва натиск върху Високата порта да го подписва. Като проследява подробно действията на Андраши през този период, унгарският историк достига до заключение, че целта на министъра на външните работи вече не е само да запази статуквото на Турция, но и да използва колкото може повече нейната военна победа.

Пета важна страна на поведението на Андраши спрямо войната между Сърбия и Турция се проявява към средата на септември. Под влияние на натиска на общественото мнение никое от правителствата на европейските страни, може би с изключение само на Австро-Унгария, където цензурата, свързана с турските жестокости, е особено силна, не е в състояние да води открита протурска политика. Андраши цели да получи максимални облаги за Турция и я подтиква да смекчи условията на мирния договор, с което по-лесно ще може да я защити от атаките на Великите сили, принудени да бъдат строги с нея. В същото време остро протестира срещу проекта за автономия на Босна и Херцеговина, подкрепян от Русия.

Това е желаният и очакван мотив на английското правителство, за да отстъпи от проекта, който противоречи на последователния протурски курс на Дизраели. Без натиска на общественото мнение той никога не би подкрепил подобен проект. Англичаните са доволни да представят отказа си като „натиск“ на Андраши и така променят смисъла на проекта и го превръщат в незначителна формалност без практическа роля за провеждане на местни административни реформи в засегнатите територии. Този проект е връчен на Високата порта на

25 септември с препоръка да подпише примирието във възможно най-кратък срок. Практически резултати от това са опустошаването на Херцеговина без всяка надежда за промяна и военното омаломощаване на Сърбия и Черна гора, изхвърлени от играта след опита им да създадат прецедент и да се включат с военна сила в източния въпрос. Българските земи са опустошени, а народът на България остава сам, подложен на нечувани кланета, изоставен от целия свят. След толкова много пролята кръв през годините, православните народи от европейската част на Турция отново са изоставени на поробителя си и на неговите престъпления, а съучастничеството на мнимите покровители потапя всичко в тишина. Висшата дипломация във Виена и Лондон си отдъхва облекчено. След кръвопролитие настъпва спокойствие. Това е желаното „спокойствие“ след касапницата, на което се разчита за запазване на предишното положение. И тогава провокацията идва оттам, откъдето Дизраели и Андраши най-малко очакват.

Българският въпрос

Става дума за разкритията на турските жестокости, извършени по българските земи по време на репресиите за потушаване на въстанието през април-май 1876 г. Първите, които нарушават заговора за мълчание по въпроса за геноцида на турските власти над българското население, са студентите от Робърт колеж¹⁰³. Това не е случайно. Сред организаторите на въстанието и сред загиналите в него има възпитаници на този колеж, като например Тодор Каблешков. Те изпращат информация на английския посланик в Цариград Елиът, но той веднага я отхвърля като недостоверна, без да предприеме каквото и да било, за да установи истината. Тогава студентите от Робърт колеж, подкрепяни от преподавателите си и от ръководството на колежа се обръщат към група международни журналисти в Цариград и дори към американското посолство там. Към тяхната първоначална информация се добавят и свидетелски показания на американски ми-

¹⁰³ Делчев, Теодор, Макгахан 1844-1878. Биография, документи, материали. Наука и изкуство, София, 1977, с. 47.

сионери в тогавашната Османска империя. На 16 юни 1876 г. копие от информацията до английския посланик е връчено и на Едвин Пиърс, кореспондент на „Дейли нюз“, който живее в Цариград. За разлика от английския посланик, скрил истината, журналистът още същия ден изпраща статия до своя вестник и в нея разказва за бруталното унищожение на 35 български села и за избиването на всички техни жители от османските власти. На 23 юни статията е публикувана в „Дейли нюз“. Друг журналист, живеещ в Цариград, кореспондент на „Таймс“, също изпраща статия до своя вестник, но редакторите я спират.

Статията на Пиърс привлича вниманието на английското общество и предизвиква дебати в парламента. Дизраели се държи с такова пренебрежение и ирония, че провокира протести от страна на Либералната и на Консервативната партия. Но той просто изразява правителствената позиция по въпроса. Затова главният редактор на „Дейли нюз“ иска незабавно обяснение от автора на статията, Пиърс. В отговор на това журналистът пише нова статия, в която назовава имената на 60 изгорени села и говори за повече от 12 000 жертви.

По време на новите дебати в парламента Дизраели категорично отхвърля и тази информация, като обвинява автора, че безотговорно пише измислици. Пиърс се оттегля, но настоява за създаване на парламентарна комисия за разследване на фактите. Докато правителството на Дизраели изчаква неприятните събития да затихнат сами, „Дейли нюз“ изпраща на мястото на трагедията своя кореспондент Дженюариъс Макгахан, за да провери на място достоверността на фактите, публикувани от Пиърс¹⁰⁴.

На 25 юли 1876 г. Макгахан пристига в България. Настанява се в Пловдив, където започва проучване. Последователно посещава градовете Пазарджик, Пещера, Батак, Панагюрище, Копривщица, Клисурса, Перушица, Сливен, Търново. Най-накрая изпраща доклад в Букурещ. Резултатът от обиколката му са десет репортажа, изпратени на „Дейли нюз“. По реда на изпращането им това са: „На вниманието на английската дипломация“ от 28 юли; „В името на човека“ от 1 август; „Батак – долината на смъртта и хората без сълзи“ от 2 август; „Панагюрище, със знаме всичко е възможно“ и „Турски съд“ от 10 август;

¹⁰⁴ Пак там, с. 46-50.

„Перушица в пламъци“ без дата; „Кръвта зове“ от 16 август; „Неоткъснати рози“ от 20 август; „Един образец български град“ от 15 август и „Бездействие“ от 22 август¹⁰⁵.

На 7 август „Дейли нюз“ публикува телеграмата със статията, а на 22 август излиза и целият текст. На 24 август редакцията е затрупана с писма, пристигащи от цяла Великобритания, написани от читатели от всички социални слоеве. Ето как Теодор Делчев описва положението в страната по онова време: „По градските и селските улици, по влаковете, по домовете и работните места целият английски народ е потънал в четене на кореспонденциите на Макгахан. Централната и провинциалната преса публикуват целия текст или части от него. Отделни лица размножават и раздават сами статията“. Организират се протестни митинги из цялата страна, създават се мрежи с отговорници за всички градове и села¹⁰⁶.

Британското правителство се вижда принудено да назначи комисия за разследване на действията на турските власти срещу българското население. Но началник на тази комисия е Беринг, убеден туркофил. Освен това е допълнително инструктиран за генералната линия, която трябва да следва по време на работата си, от посланика на Великобритания в Цариград, Елиът, също туркофил, който скрива информацията за жестоките кланета на българи. Всичко това означава, че работата на комисията има изключително формален характер.

Тогавашните дипломати от американското посолство в Истанбул по собствена инициатива, без указания от Държавния департамент на САЩ и без знанието му, предприемат паралелно разследване с извършването от комисията на Беринг. Скайлер, изпълняващ едновременно функциите на консул и на секретар на американското посолство, се заема със случая. За да оправдае пътуването му из българските земи, американският посланик Майнърд пише на своя министър на външните работи, че Скайлер заминава, за да търси подходящо място за установяване на ново американско консулство¹⁰⁷. Макгахан се присъединява

¹⁰⁵ Пак там, с. 50.

¹⁰⁶ Пак там, с. 50-52.

¹⁰⁷ Пантев, Андрей, Българският въпрос в Съединените американски щати 1876-1903, Велико Търново, 1984, с. 26.

към Скайлер. Малко по-късно към тях се присъединяват кореспондентът на „Кьолнише Цайтунг“, Карл Шнайдер и помощник-секретарят на руското посолство в Цариград, княз Алексей Церетелев. Американските мисионери вече се страхуват от започналата акция и правят официални постъпки срещу нея пред турското правителство. Високата порта им изказва благодарност. Правителствата на Англия и Турция оказват силен натиск, но анкетната комисия не обръща внимание на заплахите¹⁰⁸. На 10 август тя изработва доклад, който се публикува предварително и със съкращения на 29 август в „Дейли нюз“, преди да бъде получен от американското външно министерство, което изразява неодобрение.

Публикуването на доклада на Скайлер бележи нов етап в развитието на българския въпрос, понеже негов автор е дипломат от САЩ, Велика сила, която пряко няма интереси, свързани с Източната криза. Той има силата на политически доклад по международен дипломатически въпрос. Късната реакция на Вашингтон срещу своите собствени представители вече не може да промени нито отношението на английското общество към българския въпрос, нито „санкционирания“ статут на проблема. Той вече се е превърнал в политически проблем от международна величина¹⁰⁹. Последицата от това е, че нито съществуването на българската нация, нито нейното териториално единство, нито правото и на независим политически живот могат да бъдат поставяни под съмнение от страна на антиславянските и антируски сили. От този момент те се стремят само да ограничат българския народ и да го разпокъсат. За да постигнат тази своя нова цел, използват главно средствата на тайната дипломация, като се стремят да избягват конфликти с общественото мнение в собствените си страни. Намеренията на антибългарските сили, от една страна, а, от друга, борбата на българския народ срещу наложените му дипломатически решения се превръщат в продължение на проблема, който по-късно ще бъде наречен македонски въпрос. Принципът на тайната дипломация като основна форма на действие на Великите сили се налага и определя следващите инициативи и събития.

През това време в руските управляващи кръгове надделява решението за обявяване на война на Турция. Първоначално политическият

¹⁰⁸ Пак там, с. 28-29.

¹⁰⁹ Пак там, с. 31.

елит на Русия възприема войната като операция, която ще се извърши съвместно с Австро-Унгария. На 23 септември за Виена заминава генерал-адютант Сумароков-Елстон, за да връчи лично на Франц Йосиф писмо от руския цар, в което Александър II пише, че вече е невъзможно да чакат като безучастни наблюдатели, докато турците жестоко избиват християни. За да се сложи край на тези престъпления, той предлага Австрия да нахлуе с армията си в Босна, а руските войски да окупират България. Според Диосеги във всеки ред на писмото се чете твърдото решение на Русия да действа съвместно с Австро-Унгария. На 27 септември Сумароков пристига във Виена и предава писмото на Франц Йосиф. Гостът, по собствените му думи, е посрещнат извънредно хладно от Андраши, който изразява многобройни резерви към руската политика. Отговорът на Франц Йосиф е написан от Андраши. Той представлява отказ от сътрудничество с Русия, изразен по дипломатичен начин. Вместо съвместна окупация на части от Балканския полуостров, Андраши предлага връщане към английската идея за съвместен дипломатически натиск над Турция. В случай, че Русия сама предприеме война, Виена няма да я подкрепи, но и няма да действа срещу нея. В същото време си запазва правото да изпрати войски в Босна и Херцеговина. Тази забележка според Диосеги е направена, само за да прикрие пълния отказ на Австро-Унгария да подкрепи Русия и съвместните военни операции. Русия обаче се захваща дори за тази малка псевдовъзможност, която ѝ дава формулировката на отказа, и на 15 октомври изпраща втори пратеник във Виена за провеждане на тайни преговори с Франц Йосиф. Изненадата в австрийската столица е голяма. Но понеже няма повод за категоричен отказ от преговори със страна, участваща в Съюза на тримата императори и все още официален съюзник на Виена, идеята е приета принципно, без обвързване с военна помощ.

Така на 13 ноември се провежда тайна конференция между императора и висшите военни офицери, която е забележителен исторически документ и затова се спираме подробно на нея¹¹⁰.

¹¹⁰ Kriegsarchiv. Wien. Militärkanzlei Seiner Majestät, Sonderreihe 69-1/25. 1876. Документът е публикуван за първи път едновременно и независимо един от друг от Диосеги през 1895 г. в книгата му „Външната политика на Австро-Унгарската империя 1871-1877“, с. 333-346 и от Арнолд Супан, *op.cit.*, с. 159-174.

Тайната конференция от 13 ноември 1876 г.

На тази конференция присъстват императорът; фелдмаршал ерц-херцог Албрехт; министърът на войната фелдмаршал граф Биланд Райт; началникът на Генералния щаб генерал Фрайхер фон Шьоненфелд; началникът на отдел в Министерството на войната Фрайхер фон Власиц; императорският генерал-адютант Ритер фон Бек; началникът на департамент в Министерството на войната; полковник Меркл от корпуса към Генералния щаб. Протокола води капитан Бакалович от Имперското военно канцлерство. Андраши не присъства, защото е тежко болен.

Императорът открива конференцията и съобщава темата: военна офанзива срещу Русия¹¹¹. Преди началото на дебатите той напомня, че с оглед на изключителната важност на въпроса, заседанието трябва да бъде запазено в най-дълбока тайна. Става дума за частична мобилизация за окупиране на Босна и Херцеговина с имперската армия. „Тази цел ръководи австрийската политика днес, както и преди, но събитията се развиват много по-бързо от предвиденото, а с това се променят условията за действие и в известен смисъл положението се опростява¹¹².

После императорът обяснява, че отдавна между Виена и Санкт Петербург има тайни споразумения, които уреждат позициите и поведението на двете държави по някои определени източни въпроси, но „това по никой начин не ни прави съюзници на Русия“¹¹³. Трябва да се подчертае, че това е доста странен възглед за взаимните отношения. Поне е различен от руския. Въпреки огорчението и колебанието у руския цар надделява личното доверие към Франц Йосиф и лоялността към консервативните принципи, следователно и към консервативните съюзници. Дали Александър II винаги се е самозалъгвал или Франц Йосиф много се е променил? Дали винаги е мамил така „руския си приятел“ или с времето е бил повлиян от заобикалящите го съветници? Какъвто и да е отговорът на тези въпроси, при този

случай той сам прави своя избор. Взема съзнателно решение, което носи определени последици. Така се слага край на колебанията и на играта на принципи.

Императорът заявява, че войната между Русия и Турция изглежда сигурна. Виена е изправена пред нов факт, който според него „задължително ще окаже“ влияние върху поведението им. Освен това уточнява, че междувременно се провеждат тайни преговори с Русия по нейна инициатива, които сигурно ще дадат полезен за Австро-Унгария резултат, но те „по никакъв начин не целят постигане на съюз с Русия“¹¹⁴. От думите на руския пратеник във Виена императорът е останал с твърдото убеждение, че царят разчита на успех във войната с Турция, само ако Австро-Унгария запази неутралитет. Според императора в резултат от това Русия ще бъде „по-възприемчива“ спрямо австрийските претенции и няма да създава никакви трудности във връзка с планираната окупация на Босна и Херцеговина. Турската армия ще бъде твърде заета във войната с Русия и няма да може да окаже съпротива на австрийците. Споразумението, което сигурно ще се сключи с Русия, ще съдържа условие за гарантиране на австрийските действия от страна на „славяните“¹¹⁵.

В такъв случай, при толкова благоприятни фактори, императорът се пита дали няма да е по-добре войските, които се готвят за окупацията, да бъдат съкратени. Това е първата тема за обсъждане на тайната конференция. Другата обсъждана тема е дали не е по-добре австрийските части да нападнат Босна и Херцеговина още през зимата, т.е. преди да е приключил 25-дневният срок за мобилизация на войските. И ако стане така, какви мерки трябва да бъдат взети. Могат да възникнат и непредвидени обстоятелства, може да се наложи да защитават местното население от жестокостта на турците, чиито фанатизъм ще бъде изострен от войната¹¹⁶. Тези намерения, подклаждани от благоприятната позиция на Австро-Унгария и от решението на Русия да обяви война на Турция, изглежда карат императора и неговите приближени да изпитват нетърпение да изпълнят своята така наречена „малка мечта“.

¹¹¹ Вж. Diószegi, István, op.cit., s. 333.

¹¹² Пак там.

¹¹³ Пак там.

¹¹⁴ Пак там.

¹¹⁵ Пак там, s. 334.

¹¹⁶ Пак там.

Оказва се обаче, че тези две теми се поставят за разглеждане въз основа на друг много по-важен за австрийския елит въпрос – войната с Русия. Тази възможност е бленувана, защото Русия вече ще бъде ангажирана във война с друга сила и напълно изтощена от нея. Неприятното е, че между двете страни има договорни задължения, макар че те могат да бъдат оставени настрана. Достатъчно е да се намери претекст, а ако не се намери, може да се измисли.

Според императора, въпреки че разбирателството с Русия е сигурно, отношенията с нея няма да се запазят. Санкт Петербург няма да се задоволи да спазва стриктно договореностите да не заплашва австрийските интереси на изток и да се ограничи с уговорените територии. С оглед на „странния“ характер, който придобива руското движение, в което преобладава „подчертана революционна ориентация“¹¹⁷, не без основание може да се предположи, че царят и неговото правителство ще се окажат безсилни пред това движение. Повлечени от него, те ще бъдат принудени формално да нарушат рамките на споразумението. „В такъв случай за Австрия може да възникне необходимост да влезе във война с Русия“. Както винаги, следва безкрайно изразяване на съмнения от страна на император Франц Йосиф. Обичайният модел за вземане на решения в този случай може да се изрази буквално така: „Надявам се дипломатите да бъдат достатъчно бдителни и до избегнат тази необходимост, защото бляскавите победи срещу Русия няма да доведат до практически резултати, а само ще донесат голяма заплаха срещу Австрия. И понеже никой не може да предвиди събитията, възниква спешна необходимост да започне сериозна подготовка за война с Русия“¹¹⁸.

След встъпителните думи на императора се пристъпва към дебати по поставените от него въпроси¹¹⁹. По първия, за намаляване на войските за окупиране на Босна и Херцеговина, императорът бърза да обясни, че тази стъпка трябва да бъде предприета, докато войната на Русия с Турция е в разгара си. Тогава способността за съпротивление на Османската империя ще бъде сведена до минимум. В такъв случай офанзивата срещу Русия може да бъде започната под претекст, че

Виена е принудена против волята си, че обстоятелствата не съответстват на добрите намерения и пр. След допълнителни обяснения на императора се приема значително намаление на първоначално предвидените сили за окупиране на Босна и Херцеговина. Звучи леко тревожно забележката на ерцхерцог Албрехт, направена в хода на дебатите. Той смята, че за да се определи какви сили са нужни за окупиране на Босна, е нужно първо да се знае с какви сили разполага там Турция. Възможно ли е без такава информация да се водят подобни дебати? Оказва се, че да.

Разискванията по втория въпрос, за ускоряване на мобилизацията, се оказват много по-тревожни. Очаква се събитията да се развият по такъв начин, че да улеснят превземането на Босна и Херцеговина. В огромна степен се разчита на съвпадение на обстоятелствата, но това довежда до опасение, че ще закъснеят, че няма да успеят да приключат подготовката до началото на операцията. Най-много ги тревожи възможността за такива действия от страна на Русия, които може внезапно да й дадат надмощие на Балканите.

Поставя се въпросът дали да се избърза с мобилизацията, или да се направи в последния момент, за да се избегнат главоболията от сблъсък с общественото мнение, което се предполага, че ще се противопостави на всякаква окупация. Нужно е подготовката за война да се пази в строга тайна от обществото, за да бъде спасена операцията от провал.

Предвижда се походът към Балканите да започне през зимата. Сериозен проблем при подготовката е осигуряването на коне и транспорт. Закупуването на коне и транспорт от Турция трябва да стане „незабележимо“, за да не заподозре общественото мнение „някаква комбинация“. Веднага след като Русия обяви мобилизация, Австро-Унгария трябва да забрани износа на коне, без тази мярка да събуди подозренията на руската страна, че я дебне някаква опасност. Тази забрана трябва да ускори преговорите за доставка на коне между съответните австро-унгарски министри.

Относно въпроса за поход срещу Русия се акцентира върху важността на начинанието и необходимостта то да бъде много добре организирано¹²⁰. Императорът счита, че министърът на войната и Генералният щаб трябва да развият такава сериозна дейност, каквато

¹¹⁷ Пак там.

¹¹⁸ Пак там.

¹¹⁹ Пак там, 335-336.

¹²⁰ Пак там, 338-340.

трябва да се развие „в навечерието на голяма война“. По отношение на мястото на офанзивата са представени два варианта. Първоначалният предвижда нападението да бъде извършено през Галиция. Отново се подчертава, че то ще стане, когато войната между Русия и Турция е в пълен ход. Руските войски трябва да са нахлули дълбоко в турската територия и да са напуснали северните ѝ части.

Императорът предлага за обсъждане още една възможност – за офанзива на юг или на югоизток. Според ерцхерцог Албрехт това предложение е изключително важно и трябва да бъде обсъдено с оглед на политическото положение, от което зависи и всичко останало. Като се говори за политическо положение, трябва да се разбира състоянието на руските войски – дали побеждават, дали имат затруднения или временно са спрели пред някоя крепост. Подобни обстоятелства биха предопределили решенията на австрийските военни командири.

Принципно се предвижда разгръщане на стратегически фронт от Западна Галиция до Влашко, въз основа на който, в зависимост от разположението на руската армия, ще се вземе решение за движението на австрийските части. Обсъжда се също така и защитата на Виена, както и нуждата от разработване на много варианти за война. Разговорът донякъде прилича на игра, пародия на съвещание. Отново се подчертава необходимостта във войната с Русия Виена да не изглежда като агресор, а като страна в защита. Отново следват разговори за различни възможности, свързани със сценария на военните действия и нужната австрийска мобилизация. Когато обсъжданията достигат до темата за снабдяването на армията, възниква друг важен проблем, защото до момента припасите и консервите са доставяни от Русия.

До края на конференцията се обсъждат нужните укрепления в театъра на военните действия, организацията на санитарната инфраструктура и дори подобряването на състоянието на комуникационните пътища в Карпатите. В заключение отново се набляга на строго поверителния характер на конференцията и необходимостта тя да бъде пазена в дълбока тайна. Тя показва съществуващите настроения и предварителни нагласи във Виена по време на преговорите, които по-късно довеждат до подписването на Споразумението от Будапеща. Неговото „нарушаване“ от Русия трябва да даде желания и очакван повод на австрийските управляващи да изхвърлят през борда сътрудничеството с нея и да

преминат в открита война. Освен това Виена би получила възможност да осъществи експанзионистичните си планове на Балканите.

Руските и британските инициативи

Други документи, свидетелстващи за начина на мислене и отношението на австрийския държавен елит към Русия и Балканите по време на будапещенските преговори са: Меморандум на генерал Бек, началник на военната канцелария на Франц Йосиф от 26 декември 1876 г.¹²¹, в който генералът уточнява, че политиката на Австро-Унгария има за цел, на първо място, да постигне независимост за балканските провинции (има предвид Босна и Херцеговина) и съответното им присъединяване към Сърбия. На второ място – да придобие Босна, Херцеговина и санджак Нови пазар, територия разположена между Сърбия и Черна гора. На трето място, ако Османската империя се разпадне, да направи широкомащабно анексиране на Балканския полуостров и да постави балканския въпрос на дневен ред след войната с Русия. Хипотетичното широкомащабно анексиране на територии в Югоизточна Европа би обхванало така наречената Стара Сърбия (Alt Serbien), както и части от Македония и Албания, като с това новите граници на Австро-Унгария ще достигнат до Егейско море. Според генерал Бек само така може да бъде избегнато възникването на нови славянски държави под влиянието на Русия. Тогава Австрия ще получи и контрол над Солун, което ще я превърне в равноправен търговски партньор на останалите колониални държави. Русия е главният конкурент на Австро-Унгария, затова влиянието и на Балканите трябва да бъде премахнато¹²².

По същите причини друг важен документ е писмото на Андраши до австрийския посланик в Санкт Петербург барон Лангенау¹²³ изпратено на същата дата, 26 декември 1876 г., както и меморандумът на генерал Бек. Съвпадението на датите е показателно за трескавата

¹²¹ Denkschrift zur Lösung der Orientfrage. Kriegsarchiv Wien. Militärkanzlei. Separatfascikel 70. No. 59, cit. Diószegi, s. 165.

¹²² Diószegi, István, op.cit., s. 140.

¹²³ Beilage ad Depesche vom 26. Dezember 1876 an Baron Langenau. HHStA, Alg. K. 453, cit. Diószegi, István, s. 165.

дипломатическа дейност на Виена в онези дни. Една от целите и е „вътрешно“ да уточни, съпостави и обобщи позициите си във връзка с проведените с Русия преговори, както и да формулира съответни указания¹²⁴. В писмото си Андраши пише, че разчита бъдещата война на Русия с Турция да се превърне в „славянска революция“ и това да попречи на руското правителство да удържи напълно на думата си. Той има предвид договорите и споразуменията с Австро-Унгария, които все още са в сила.

Документите са важни, защото съдържанието им е напълно достоверно по отношение на целите и намеренията спрямо Русия и Балканите. Тяхната достоверност е доказана от по-сетнешното поведение на Виена и конкретно от отношението ѝ към договорите от Сан Стефано и Берлин. Обезсилването на единия и налагането на другия като международноправна норма и последвалата борба на балканските народи срещу решенията му определят основните черти на македонския въпрос.

Докато текат преговорите с Русия, Австро-Унгария провежда активни дипломатически проучвания сред другите Велики сили за анти-руските тенденции с оглед на подготвящата се война. Резултатите от сондажите обаче не съвпадат напълно с очакванията за твърди гаранции за съвместни операции срещу Русия, поне в краткосрочен план. Дизраели, под влияние на общественото мнение, което „се е превърнало в истинска сила“, не може да предприеме решителни действия в такава насока, но съветва Андраши да държи Русия винаги в неведение, за да я накара да чувства постоянната заплаха като „Дамоклев меч“. Бисмарк отказва подписване на военен договор с Виена, но обещава германска помощ при анексирането на Босна. На практика той би посъветвал Горчаков да отстъпи Босна и Херцеговина на Австро-Унгария в замяна на нейния неутралитет. Освен това Бисмарк ловко успява да остави впечатление у австрийския пратеник, което после на Берлинския конгрес се потвърждава, че на по-късна фаза на Източната криза ще застане на позиции на австро-германско сътрудничество.

Дълбоко в себе си обаче Виена е убедена, че сама не е в състояние да се бори срещу Русия. Затова продължава преговорите си с руската страна, макар и вече по-самоуверено заради реалните и потенциални

съюзници, които има и които ѝ позволяват да бъде още по-твърда в условията си.

На 3 ноември руският император Александър II пише второ писмо до Франц Йосиф, което му е връчено от Новиков на 9 ноември. В това писмо руската страна конкретизира точките на бъдещо военно споразумение. Но Андраши го отхвърля. Преговорите продължават два месеца и завършват с „дипломатическа капитулация“ на Санкт Петербург. Руската дипломация е принудена да приеме следните условия в замяна на австрийския неутралитет: Австро-Унгария да окупира Босна и Херцеговина без задължение да участва във войната срещу Турция; Русия няма право да води военни действия от територията на Сърбия и Черна гора, нито да навлиза с войските си в тях; Сърбия и Черна гора могат да сътрудничат с Русия само извън своите територии. Това са в общи черти клаузите на военното споразумение, подписано на 15 януари 1877 г.

От австрийска страна се уточнява, че това споразумение ще влезе в сила след подписване на политическо споразумение, което подробно ще уточни териториалните промени след края на бъдещата война. Преговорите по него обаче още не са започнали. Те продължават около два месеца и окончателното споразумение се подписва на 18 март. В резултат Санкт Петербург приема австрийските условия, които противоречат на собствените интереси на Русия. Анексирането на Босна и Херцеговина влиза в сила не с разпадането на Османската империя, а с началото на Руско-турската война. Териториалното ограничение на Сърбия и Черна гора е намалено в сравнение с руското предложение. Освен това земите на Стара Сърбия (Косово, санджак Нови пазар) по настояване на Андраши отиват към Черна гора, а не към Сърбия. По този начин между двете страни се установява съперничество, което ще попречи на възможното им съюзяване. Същевременно Черна гора остава зависима от Австро-Унгария заради този „подарък“, а руското влияние там намалява.

След подписването на Будапещенските споразумения мнението на Виена е, че Русия няма да спечели нищо, ако действа последователно. В противен случай обаче тя ще попадне в най-лошата възможна военна ситуация.

¹²⁴ Diószegi, István, op.cit., s. 141.

ГЛАВА IV РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА

Британските дипломатически инициативи

През септември 1876 г. Англия предлага свикване на международна конференция, която по мирен път да прекрати кризата. В основата на това предложение стои идеята за автономия на България, Босна и Херцеговина. Андраши решително се противопоставя на инициативата. Според австрийския външен министър автономията на Босна и Херцеговина рано или късно ще доведе до сливането им със Сърбия. С това той помага на Дизраели, на когото тази идея е наложена от вътрешните обстоятелства, противни на туркофилските му възгледи. Така конференцията не се осъществява.

През ноември Англия подновява предложението си по същите причини. Според Андраши правителството на Дизраели е парализирано от общественото мнение, което се е превърнало в основен фактор. Дизраели вече не е в състояние да предприема открити действия в подкрепа на своя фаворит Турция. Нещо повече, правителството масово губи подкрепата на избирателите си. При тези обстоятелства и при изразените от Русия намерения да обяви война на Турция е по-добре английското правителство да направи нещо за подобряване на престижа си в страната и да се опита да повлияе върху събитията по друг начин. Дизраели отстъпва и приема предложението на Солсбъри за международна конференция.

Андраши не е променил мнението си за автономията на Босна и Херцеговина. Освен това продължава да храни надежда, че предстоящата руско-турска война ще принуди Русия да наруши някое от будапещенските споразумения и по този начин ще даде мотив на Австро-Унгария да започне военна операция срещу нея. Така нападението може да бъде прикрито като „защита на общите европейски интереси“. Същевременно Андраши не вярва в успеха на предложената конференция. Затова преценява, че няма какво да загуби, ако приеме провеждането ѝ. В замяна на това би спечелил благоразположението на

Англия и на Русия, ако приеме общата им инициатива. Той обещава на английската страна, че на конференцията австрийският представител ще подкрепи позицията на Англия за постигане на общите цели. Преди самата конференция той съветва Солсбъри да води твърд анти-руски курс¹²⁵.

Любопитно е, че преди началото на конференцията Дизраели предупреждава правителството си, че няма да нападне Турция, ако конференцията се провали, нито ще позволи антитурски действия от страна на други Велики сили. А на турската страна заявява, че ако не приеме европейските решения, няма да я подкрепи във военно отношение. Посланието му до Високата порта обаче е формулирано с доста неясни и двусмислени фрази, сякаш за да остави впечатление за тъкмо обратното¹²⁶. Турското правителство има такива надежди заради традиционно добрите си отношения с Дизраели, с чиято помощ е дошло на власт, както и заради несъгласието на Елиът, английският представител на конференцията. Затова Високата порта приема предупреждението като израз на принуда и пропаганда, с който се прикрива одобрението на Англия при евентуална неотстъпчивост на Турция. Само можем да гадаем дали целта на Дизраели е била да даде такива надежди на турското правителство, за да предизвика провала на конференцията, която той не желае и която му е наложена против принципите му за външна политика.

Цариградската конференция от декември 1876 г.

И така конференцията се провежда в Цариград от 17 до 22 декември 1876 г. В нея взимат участие посланиците на Русия, Великобритания, Австро-Унгария, Франция, Германия и Италия, както и министър Солсбъри. Те предлагат проект за широкомащабни реформи в Османската империя. При обсъждането им става очевидно противопоставянето между Санкт Петербург и Лондон. Според английският историк Тейлър

¹²⁵ Andrassy a Langenau. Vienne, le 22 fevrier 1877. HHStA, X. Russland. K. 71, cit. Diószegi, s. 203.

¹²⁶ Diószegi, István, op.cit., s. 175.

сред всички реформи „най-важната, главната, е автономията на България“¹²⁷. Именно около този въпрос се разгръщат най-ожесточените спорове между Русия и Англия, съответно Австро-Унгария. Двете страни са съгласни с автономия на България: след турските кланета и вълненията на английската общественост не е възможно да я отхвърлят. Проблемът обаче се състои в определяне на териториалните граници на автономна България. Целта на Лондон, подкрепян от Виена, е да намали до минимум тези граници. Достига се до любопитен компромис – България да бъде разделена, по думите на Тейлър, „на две части по оста север-юг“ (вертикално)¹²⁸. Според официалния документ от конференцията, двете части трябва да са: Източна България с главен град Велико Търново, която да включва санджаци Русе, Търново, Тулча, Враца, Сливен, Пловдив (без Султанери и Хаджи Челеби) и каази¹²⁹ Кириклисен, Мустафа паша и Казългач. Западна България ще има за столица град София и ще включва санджаци София, Видин, Ниш, Скопие, Битоля (без двете южни каази), част от санджак Сер (трите северни каази) и каазите Струмица, Тиквеш, Велес и Костур¹³⁰.

В действителност тези очертания бележат „етническите“ граници на българската нация. Автономия се предоставя на територии, в които една нация преобладава. След фермана, султански указ за независима българска църква, това е второто международно признание на териториалните граници на българската нация. Така определени, те включват онези части от Македония, за чието връщане към новоосвободената българска държава ще се борят и загинат хиляди българи, както от Княжество България, така и от самата Македония и района на Едирне, от земите, върнати на Османската империя, населени предимно с българи. Става дума за земите между течението на реките Вардар, Места, Марица и Струма. Сърбия и Гърция по-късно се преориентират именно към тях. Така очертаните граници надхвърлят очертаните в договора от Сан Стефано. Те са признати от всички Велики сили и

¹²⁷ Taylor, A.J.P., op.cit., s. 241.

¹²⁸ Пак там.

¹²⁹ Административно-правна единица в Османската империя.

¹³⁰ Авторски колектив, Македония, история и политическа съдба. Т. 1, Знание, 1994, с. 222.

подписите на техните представители фигурират в документа. Нито по време на обсъждането на проекта, нито в окончателните официални споразумения от конференцията, не се споменава за съществуването на македонска нация, националност или етнически елемент. По време на конференцията пристигат многобройни писма и петиции от граждани и социални групи, изразяващи натиск за автономия. Но тези искания не са за автономия на Македония, а на българския народ.

Същевременно под въздействие на англо-австрийския натиск конференцията одобрява административното „разделяне“ на българската нация. Това административно разделяне на две части не отговаря на националния принцип, а легитимира идеята за ограничаване на българската нация. Цели десетилетия българи се борят срещу това разделяне. Това е смисълът, който представлява за тях македонският въпрос, наречен първоначално в дипломатическата кореспонденция между Великите сили български въпрос. Конференцията предвижда и териториално разширение на Сърбия и Черна гора, но не в посока на Македония, която е населена с българи.

Проектът предвижда също така предоставяне на автономия на въстаналите райони на Босна и Херцеговина. За гарантирането му се предвижда изпращане на армия от 5000 войници със смесен състав от неутрални страни. Вероятно ако споразуменията от конференцията бяха изпълнени, македонският въпрос не би възникнал.

С един единствен удар Цариград неутрализира и обезсмисля конференцията. В деня, определен за подписване на проекта, турското правителство назначава връчване на конституция на народите от Османската империя. Според властите всички проекти за промени трябва да бъдат адресирани до парламента, който никога не се свиква. През февруари следващата година, т.е. едва след два месеца, тази конституция се отменя. Единственият начин да бъде принудена Високата порта да изпълни проекта е чрез използване на сила. Андраши решително се обявява против този начин на действие. Той освен това счита, че териториалната експанзия на Черна гора е проблем на Австро-Унгария. Дизраели също е против предприемане на действия срещу Турция. Така конференцията се превръща в поредни разговори без никаква практическа стойност.

На 15 януари 1877 г. Великите сили, за да приключат по някакъв начин мероприятиято, връчват „мек“ вариант на първоначалния проект, който не включва най-важните точки от предишния, а именно гаранциите за изпълнението му. Турция естествено няма намерение да го изпълни. Така безславно, но много удобно, завършва епизодът, свързан с Цариградската конференция. Посланиците напускат турската столица, но техните правителства не оттеглят останалите си представители. На практика това означава, че не късат дипломатическите си отношения с Високата порта. Изиграна е още една сцена от дългия „източен спектакъл“ на международната политика.

Последни дипломатически инициативи преди войната

Русия отново се намира сама в усилията си за прекратяване на геноцида над православното население в пределите на Османската империя. Неблагоприятното международно положение я подтиква отчаяно да търси алтернатива на войната срещу Турция. Самият граф Игнатиев, който първоначално намира курса към война за адекватен на трудната ситуация – непреклонност на Високата порта, избиване на гражданско население, отказ на Великите сили да оказат натиск над Турция, за да бъдат прекратени убийствата – предлага нова съвместна европейска акция пред турското правителство. Но Османската империя, която води агресивна империалистическа политика, не се интересува от дипломатически инициативи, доказали своята безполезност. Твърденията, че през 1877 г. Русия се подготвя за империалистическа война срещу Турция, а Източната криза е само очакваният повод за това, отдавна не отговарят на истината.

През януари 1877 г. граф Игнатиев предприема обиколка из европейските столици. В резултат се появява Лондонският протокол, подписан от великите сили на 31 март 1877 г. В него се настоява за примирие между Турция и Сърбия, съответно и Черна гора. Изисква се от Високата порта да демобилизира армията си и да изпълни споразуменията от Цариградската конференция. В противен случай Великите

сили си запазват правото да решат какви средства да използват за защита на православното население. Според Ищван Диосеги обаче реалната сила на този документ се анулира от две добавени накрая фрази. Руската страна се задължава да демобилизира войските си след подписване на мирния договор между Турция и Черна гора, а турската страна трябва да се върне към положението преди войната. Австро-унгарският представител в Лондон и бивш министър на външните работи на империята граф Бойст изказва мнението, че щом в протокола са изразени различни гледни точки, то той е лишен от характера си на международно споразумение.

Последните фрази, записани в протокола, отразяват невъзможността на Санкт Петербург и Лондон да постигнат принципно споразумение по въпроса за Балканите. Русия не може да се откаже от защитата на християнското население, поставено в условия на геноцид. Дизраели не иска да се откаже от своя антируски и туркофилски курс. По време на предварителните преговори преди подписването на протокола той заявява, че ще го подпише само ако Русия демобилизира армията си. Санкт Петербург отстъпва, но изисква съответни гаранции за живота на християнското население. Гаранциите се състоят в подписване на примирие между Турция и Черна гора и разоръжаване на турската армия, която е главният виновник за безчинствата. Единствената мярка, която може да внуши респект у Високата порта, е мобилизацията на руската армия. Точно затова Русия не може да демобилизира своите войски, преди Турция да направи същото. Ето защо предварителното условие на Дизраели, от което той не се отказва, напълно обезсмисля всяка инициатива. Подписването на този несъвършен протокол обаче дава възможност на Русия да предприеме военна операция срещу Турция, без да бъде нападната от никоя сила. Те подписват документ, по силата на който руската армия трябва да се сблъска с турската.

Именно това е краят на прелюдията към войната. Както се очаква, на 9 април 1877 г. Високата порта отказва да изпълни клаузите на Лондонския протокол. Отново европейските Велики сили показват нежеланието си да съдействат за реална промяна на положението на християнското население на Балканите. Те не предприемат никакви мерки, за да бъде сложен край на геноцида на тези народи. Нека на-

помним, че според сегашното правно определение това тежко престъпление се състои в избиване или заплаха за живота на определена етническа общност, налагане на невъзможност за нейното развитие и предприемане на мерки за ликвидацията ѝ. Реалното положение от 1875 и 1877 г. на християнското население във въстаналите територии отговаря напълно точно на това определение. Русия няма никаква възможност да избира други средства. Войната е единствена алтернатива.

На 20 април 1877 г. във Виена се провежда поредна тайна конференция на императора с най-приближените му хора, които взимат най-важните решения в империята¹³¹. На нея напълно е одобрен курсът, обсъден на предишните конференции, т.е. окупиране на Босна и Херцеговина и поход срещу Русия. Така приключва уточняването на техническите подробности, свързани с постигане на главните стратегически цели. Според Диосеги от направените изказвания и предложения става ясно, че висшите виенски кръгове потвърждават убеждението си, че вече неизбежната руско-турска война ще се превърне в желания повод за анексиране на Босна и Херцеговина. Новият момент е, че това анексиране се предвижда да започне, без да се изчаква окончателното развитие на събитията¹³².

Англо-австрийските действия, свързани с войната

На 24 април цар Александър II обявява война на Турция. Обявяването на тази война от Русия не причинява изненада, нито особено вълнение във Виена. Тя по-скоро желае да държи под контрол разположението на руските войски и характера на войната. Решението ѝ е да се намеси, ако конфликтът придобие характер на „общославянска революция“.

Важен момент през този етап, свързан с възникването на македонския въпрос, е информацията, изпратена от Андраши в Истанбул, за посоката, от която се готвят да нападнат руските войски. По

¹³¹ Protokoll über die unter dem Vorsitze Allerhöchster Seiner Majestät des Kaisers am 20. April 1877. Stattgehabte Konferenz. Kriegsarchiv Wien. Militärkanzlei 69-1/11. 1877, cit. Diószegi, István, s. 204.

¹³² Diószegi, István, op. cit., s. 184.

настояване на Андраши Русия за стотен път заявява, че няма да нападне през Сърбия. Пак по негово настояване Русия предупреждава Сърбия да запази неутралитет и да не напада Турция. Тогава Андраши известява турското правителство, че руското нападение ще дойде от Румъния. Така той помага на Турция да съсредоточи военния си потенциал в правилна посока¹³³. Войната се оказва по-дълга и по-трудна за Русия. От бързината на победата зависи възможността да се постигне правилно решение на Източната криза за балканските народи, т.е. за всеки един от тях да бъде спазен националният принцип.

По отношение на конкретните военни действия на Австро-Унгария се следват основните черти, определени на тайните конференции на императора, които вече разгледахме – окупиране на Босна и Херцеговина и поход срещу Русия с някои уточнения и допълнения, които настъпват в зависимост от конкретното развитие на събитията. Например за нападението на Русия се обсъжда възможността то да стане не само през Галиция, но също и през Трансилвания. В крайна сметка обаче надделява първоначалният план.

На дневен ред е конкретната финансова подготовка. Оказва се, че заради реформите, извършени във военната сфера на Австро-Унгария, и заради концентрацията и мобилизацията на армията, това става много по-бързо от преди, но същевременно е и по-скъпо. Така заплащаната война срещу Русия, ако започне, би била най-скъпата война, която някога е водила Хабсбургската империя. Изчисленията възлизат на около 415 милиона форинта за три месеца, което представлява 97% от държавната хазна. Империята едва е успяла да преодолее тежките последствия от предишните войни, които са се оказали непосимно скъпи, възлизайки на 50% от хазната. Тези изчисления и високата цена на войната с Русия карат императора и неговите приближени да се откажат от осъществяването на желания план.

Дизраели трудно може да се примири с война, която ще доведе до реални промени на Балканите. Развитието на събитията дава няколко възможности. Първата и най-ефикасната е да се споразумеете пряко с Русия. Това предложение се подкрепя от Гладстоун и Солсбъри. Но поради личната си русофобия Дизраели отхвърля този вариант. Той

¹³³ Пак там, s. 183.

избира втората възможност, която по същество повтаря Кримската коалиция. Но за момента „турските зверства в България“ правят този вариант невъзможен и той остава за по-късно. Неговото изпълнение ще бъде извършено с дипломатически средства и ще повтори кримския сценарий. Третата възможност е да сключи споразумение с Австро-Унгария за нанасяне на удар срещу Русия от австрийска територия. Наистина е любопитно, че в Англия гледат на Австро-Унгария, официален съюзник на Русия в Съюза на тримата императори, като на единствена сила, на която може да се разчита за нападение срещу Русия.

Дизраели първо заявява, че руското решение за обявяване на война с Турция, нарушаващо Парижкия договор, е „casus belli“. По-късно, на 6 май, английският външен министър връчва на руския посланик в Лондон нота, в която са посочени точките, които Русия не бива да застрашава, ако се надява на неутралитет от страна на Англия. Това са: Суецкият канал, Персийският залив, Истанбул и Протоците. На следващия ден, 7 май, австрийският посланик в Лондон, граф Бойст, който внезапно е станал обект на особено внимание от страна на Дизраели и Дерби, пише от Виена, че английският външен министър има намерение в скоро време да направи предложение на Австрия за съвместно обявяване на casus belli на Русия. Тогава Русия бърза да отговори на английската нота, като все още се опитва да избегне войната.

На 17 май лорд Дерби съобщава на Бойст, че Англия е решена да защитава интересите си и го пита дали Австро-Унгария също има интерес от съвместното им сътрудничество в тази насока. На 20 май той връчва на Бойст меморандум, в който предлага на Австро-Унгария сключване на съюз за защита на Истанбул. Всъщност това е предложение за военен съюз срещу Русия. Защитата на Цариград е само претекст. Това предложение е направено, докато все още преговорите с Русия не са приключили и не е получен отговор на английските условия. Възможността нейният отговор да удовлетвори английските условия е голяма и се потвърждава от последвалите събития.

Предложението е Англия да предприеме нужните действия със своя боен флот, докато Австро-Унгария се заеме със сухоземните операции. Според Дерби главното условие за успех е операцията да

започне колкото е възможно по-скоро. Ищван Диосеги счита, че самото предложение до Виена означава, че Англия не би приела руското предложение за решаване на източния въпрос. Както вече изтъкнахме, приемането на това предложение би предотвратило възникването на македонския въпрос.

Какво място е отредено в това предложение на Австро-Унгария? Накратко Диосеги прави следните разсъждения: ако тя приеме, би се превърнала в арена на най-сериозните колизии и нейното оцеляване би било заложено на карта. Австро-Унгария е наистина нужна на Англия, за да поеме силата на удара. Мощта на руското оръжие е внушителна и срещу нея няма гаранция. От друга страна, Будапещенското споразумение с Русия дава пълни гаранции, че тя няма да нападне. Освен това в английското предложение не се казва нищо за интересите на Виена по отношение на Балканите – териториална експанзия, пазари, излаз към Солун и Средиземно море. Не се гарантират превантивни мерки срещу руско присъствие в Румъния, нито срещу създаването на голяма славянска държава, която поради религиозни, исторически и културни връзки и поради начина на създаването си би била свързана с Русия. С други думи защитата на Цариград не би означавала премахване на руското влияние на Балканите, нито би осигурила австрийско надмощие там. Не бива да забравяме, че с изключение на водените в миналото войни на Хабсбургската империя срещу Турция народите на Балканите винаги са били чужди за нея. Те чувстват много по-голяма близост с Русия.

Споразумението Андраши-Дизраели

Как решава да действа Андраши в тази ситуация? Английското предложение съвпада с мечтите, плановете и основните му принципи. На 6 май 1877 г. той пише на австрийския посланик в Лондон, че поради общите интереси на двете правителства е желателно да поддържат тайна връзка. Интересното е, че Франц Йосиф не знае, дори не подозира за преговорите, които текат между Бойст, Андраши и лорд Дерби. Но отправеното от Лондон предложение налага импе-

раторът да бъде уведомен за тези преговори. Мнението му, решаващо за съдбата на всяка инициатива, е, че Бойст е стигнал твърде далеч. Франц Йосиф настоява външният му министър да отправи сериозна критика до своя подчинен граф Бойст. Очевидно Андраши е представил преговорите като лична инициатива на Бойст. Министърът естествено не отправя никакъв упрек към посланика в Лондон. На 29 май му изпраща писмо, което съдържа отговора към Англия¹³⁴. В него се казва, че за момента Австро-Унгария не може да предприеме военни действия, но това не означава, че би приела резултата от войната. Добавя, че Англия и Австро-Унгария трябва да се споразумеят какви резултати биха приели и какви не. Предлага да бъдат обсъдени седем пункта, към които да се придържат стриктно, независимо от изхода на войната. Те представляват анализ на евентуалните руски придобивки и предварителното им неодобрение. Конкретно става дума за протест срещу установяване на протекторат на Балканите от страна на някоя Велика сила. Естествено, има предвид Русия. Решаването на следвоенната криза също не бива да се извърши от една единствена сила. Налага се да бъде избегнато териториалното разширение на Русия по устието на река Дунав, анексирането на Румъния и създаването на Балканите на независими държави под руски контрол.

След изчакване на конкретните руски искания се предвижда недопускане на създаването на голяма южнославянска държава на Балканите.

Последният пункт е посветен на Цариград. Изтъква се, че той е много важен за Виена, само ако устието на Дунав и Румъния останат извън заплаха. Това означава, че Австрия би приела английското предложение за война срещу Русия, ако Англия даде гаранции за неутрализиране на влиянието на Санкт Петербург на Балканите, както иска Андраши.

Става ясно, че Австро-Унгария не би приела разширяване и укрепване на руското влияние, а създаването на една голяма славянска държава би означавало точно това. Последвалите събития, както вече изтъкнахме, потвърждават тази позиция. Когато се говори за голяма

¹³⁴ Andrassy an Beust. Wien, 29. Mai 1877. HHStA, a.a.O., 8. England. K. 170; cit. Diószegi, István, s. 206.

славянска държава, естествено се разбира българска държава, която би обединила земи, от векове населени с компактни маси българи. Границите на тази държава би следвало да съвпадат с очертанията на Българската екзархия¹³⁵ и с решенията на Цариградската конференция. С това възниква и македонският въпрос.

Каквото и да направи Русия, ако не се откаже от териториалните очертания на българската нация, върху нея ще се стовари подновената кримска коалиция, а българският народ ще остане разделен, защото е „естествен“ приятел и поддръжник на Русия, което неминуемо поражда проблема за Македония.

Този проблем би могъл да не възникне, ако Русия имаше възможност сама да се бори срещу Англия, Австро-Унгария и техните съюзници или ако имаше свои верни приятели, изпитани в миналото. Но министърът на външните работи на Австро-Унгария е заклет и последователен русофоб. Преследваните от него цели не съвпадат със заявените пред Съюза на тримата императори. В дългосрочен план русофобският външен курс на Андраши ще донесе неблагоприятни за Австро-Унгария последици.

През същия ден, 29 май, Андраши изпраща поверително писмо до своя английски колега, в което анализира германската политика. Твърди, че въпреки започнатата кампания в германските информационни средства и някои изявления на Бисмарк, той не планира нападение над Франция. Създадената от Бисмарк психоза тревожи Лондон. Същевременно на острова смятат, че Германия ще атакува Франция само ако руската армия е заета с война на изток или на Балканите. Тези опасения и предположения са една от сериозните причини, поради които Дизраели решава да преговаря с Русия. Но с писмото си от 29 май Андраши премахва и това основание за преговори между Англия и Русия.

¹³⁵ На 28 февруари 1870 г. султанът издава ферман, с който признава независимостта на Българската църква от Гръцката патриаршия. Въпреки това не се разрешава на българската църква да има патриарх, а само екзарх, за да се избегнат конфликти с гърците. Екзархът е признат за глава на Българската църква. В същия ферман султанът очертава границите на екзархията според разпределението на българското население в пределите на Османската империя.

На следващия ден, 30 май, в Лондон се получава руският отговор на английската нота от 6 май. Русия предлага да даде гаранции и дори да поеме обещание, че няма да прекоси балканската граница, ако Англия поеме функциите на посредник с Турция и да я накара да изпълни решенията на Цариградската конференция за териториално разширение на Сърбия и Черна гора и за автономия на българските земи. Освен това предлага да се уреди връщането на Батуми и Бесарабия, както и окупирането на Босна.

Ако Дизраели беше приел това предложение, македонският въпрос също би бил избегнат. Но предложението е в разрез с неговата русофобия и с отрицателното му отношение към християнските народи на Балканите. Преговорите с Андраши му дават сериозни поводи да смята, че в лицето на Австро-Унгария е намерил нужния и търсен съюзник срещу Русия. Англия отказва да посредничи пред Турция. Отново всичко приключва безрезултатно.

На 9 юни руският посланик в Лондон Шувалов връчва на лорд Дерби руско предложение за мир, което включва териториално очертание на новата Българска държава според желанието на Англия. И това предложение е отхвърлено. Все по-настойчиво Англия търси сътрудничество с Австро-Унгария.

На 11 юли Дизраели се среща с Бойст. Информира го за състоянието на преговорите с Русия. Интересен е фактът, че до подписване на споразумението между Англия и Австро-Унгария Виена е информирана с подробности за руските инициативи пред Лондон. Дизраели настоява, че не бива да се допусне Русия да подпише мирен договор с Турция и да ѝ наложи своите условия. Според него на всяка цена трябва да ѝ се попречи да премине Балканите. Мирът между двете воюващи страни трябва да се подпише, преди това да стане. Ако Русия не приеме това условие, британският флот ще се насочи към Галиполи, а австрийските войски ще навлязат в Сърбия и Румъния.

След Дизраели офанзивата на Бойст е продължена от лорд Дерби. Той връчва на Бойст нота, в която отправя официално питане до Австро-Унгария дали е готова да се присъедини към Англия при защитата на Цариград. Според англичаните преминаването на Балкана е равносилно на превземане на турската столица.

Андраши отговаря, че условието, предложено на Русия, да подпише писмено обещание, че няма да окупира Цариград е нереално. Ако тя го направи, това ще даде смелост на турското правителство в бъдеще да не приеме никакво предложение за мир. Русия ще трябва завинаги да запази военната окупация на града, което е невъзможно, или да оттегли войските си от него, което също е унизително. Според Андраши чисто и просто Русия няма да нападне Цариград.

Същевременно Андраши насърчава Англия да окупира Галиполи и настоява преговорите между двете страни да продължат. Причините за този отговор са няколко. Първата е, че австрийските генерали решително отхвърлят нападение на Русия през Трансилвания. Другата причина, изразена в поверителното писмо до Бойст от същата дата, на която е изпратен официалният отговор до Лондон, е че Андраши се страхува да не бъде използван от Дерби като инструмент за осъществяване на личните му планове. Опасява се, че подписаното по този начин английско съгласие би ускорило военния конфликт с Русия, в който Австро-Унгария ще бъде оставена сама срещу руската сила.

На Дизраели не му липсва желание да обяви война на Русия. Намеренията му по този въпрос не оставят място за никакво съмнение. Позицията му е документирана преди началото на Руско-турската война¹³⁶. Планът му предвижда завземане на Цариград, но собственото му правителство не е съгласно. След началото на военните действия между Русия и Турция Дизраели иска да изпрати британския флот в Босфора, като в същото време окупира Галиполи, но отново не успява да прокара този план нито пред правителството, нито пред парламента. Според Диосеги предложените на Андраши действия в Дарданелите като „материална гаранция“ са част от големия му стратегически план, но собственото му правителство отказва да го подкрепи и да приеме като „casus belli“ евентуалното завземане на Цариград от Русия.

Както е логично, Андраши не е против война с Русия, но желае тази война да е успешна за Австро-Унгария. Той не желае страната му да бъде единствен противник на руските войски, надхвърлящи в пъти числеността на австрийската армия, и да стане главна арена на военните действия. Подписването на споразумение с Англия в този

¹³⁶ Diószegi, István, op.cit., s. 193.

момент и в тази форма лишава Хабсбургската империя от свобода на действие и от възможност сама да избере най-подходящия момент за своята нова широкомащабна операция. Английският сценарий същевременно би направил невъзможна намесата на Германия на страната на Австро-Унгария. Ако се стигне до германско участие, тя би била на страната на Русия. Целта на Андраши е да изолира Германия и Русия, а не да им се противопостави или да им позволи да се съюзят. Но той не би подложил тази цел на преждевременен риск.

Друга причина за конкретната формулировка на отговора на австрийския външен министър е неговото благоразумие. Той така пише писмата си, че да могат да бъдат прочетени и в Санкт Петербург, без да породят сериозни подозрения за лоялността му към Русия¹³⁷.

Дизраели за момента не може да постигне одобрение от своето правителство за планове си на Балканите. Той продължава преговорите с Андраши, в чието лице вижда континентален съюзник на Англия. Предлага подписване на договор между двете страни въз основа на седемте пункта, набелязани от Андраши в писмото му от 29 май, условията му за Дарданелите и възпрепятстване на временна или постоянна руска окупация на Цариград. На 30 юни лорд Дерби се обръща вече официално към Андраши с предложение за подписване на този договор.

Андраши е склонен да приеме договор, но под друга форма, т.е. всяка една от страните да оформи декларация за резултати от изхода на войната, които не би приела. Освен това да изразят до каква степен са готови да защитават общите интереси с дипломатически средства, а ако се наложи, и с военни действия. С други думи, до каква степен са готови за война. На 14 юли Дерби одобрява формата на договора и настоява декларациите да бъдат изготвени час по-скоро. Австрийската декларация е готова на 26 юли и е ратифицирана в средата на август.

Следователно каквато и да е позицията на Русия и на нейната дипломация няма да бъде позволено съществуването на българска държава в границите, населени с българи. Гаранция за това са хуманните мотиви на Русия за встъпване във война, която ще причини нейното унижение и морално, икономическо и военно изтощение.

¹³⁷ Пак там, s. 190.

Дори и да победи, на Русия няма да ѝ бъде разрешено да осъществи намеренията, заради които предприема войната. Санстефанският договор не пренебрегва по никакъв начин империалистическите интереси на Австро-Унгария. Напротив, защитава ги в частта с железопътни и икономически клаузи. Но не казва нищо за земите, от векове заселени с българи. Въпреки всичко обаче този договор се основава на националния принцип. Проектът за него е окончателно подготвен през август 1877 г., независимо от руските действия. Те са само необходимият търсен предлог, за да бъде наложено друго решение на източния въпрос. Това друго решение поражда македонския въпрос.

На 29 юли Новиков пристига във Виена, за да изрази за пореден път лоялността на Русия към Австро-Унгария и решението ѝ да спазва Будапещенските споразумения. Това е ново потвърждение на двустранните гаранции на Русия и Англия за австрийската експанзия на Балканите. Това е и гаранция за многото пролята кръв в името на един народ, намерил духовни сили да презре смъртта и да продължи да се бори, гаранция за кризата и конфликтите, които изпълват политическото пространство до момента, в който Великите сили предприемат следващия световен конфликт, наложил отново временни решения, но недонесъл окончателна развръзка на проблема.

ГЛАВА V

САНСТЕФАНСКИЯТ И БЕРЛИНСКИЯТ ДОГОВОРИ

Санстефанският договор се подписва на 3 март 1878 г. (19 февруари по православния календар) в цариградското предградие Сан Стефано. Страните по него са Русия и Турция. По реда си основните му клаузи се отнасят до: Черна гора, Сърбия, Румъния, България, Босна и Херцеговина, Крит, Епир, Тесалия, Армения, Добруджа, манастирите на Атон, Босфора и Дарданелите.

Според този договор Черна гора, Сърбия и Румъния получават статут на независими държави. За Босна и Херцеговина се предвижда автономно управление, като се дават необходимите гаранции за практическото му осъществяване. Именно това предвиждат и реформите, посочени в Цариградската конференция, с някои малки изменения, договорени между Турция, Австро-Унгария и Русия. Подобни реформи са предвидени и за останалите християнски райони в пределите на Османската империя.

За Сърбия, Черна гора и Румъния са планирани териториални разширения на границите, населявани съответно със сърби, черногорци и румънци. Същевременно, по стратегически причини, за да се запази излазът на Черно море, Румъния придобива цяла Северна Добруджа, голяма част от която е населена с българи. Сърбия придобива българските градове Ниш, Лесковец и Враня, както и земите около тях. Сърбия придобива също и част от района на Нови пазар, населен със сърби, но за който Австро-Унгария има свои планове. Те предвиждат районът да остане под османска власт, за да разделя сръбските земи и сръбското население. Черна гора е задължена да се оттегли от териториите, окупирани от нея по време на войната, където преобладаващото население не е черногорско. Тези земи са върнати на Турция.

Санстефанският договор предоставя на Гърция възможността да присъедини Тесалия, както и гаранции за въвеждане на необходимите реформи на остров Крит, предвидени още от 1868 г., каквото е желанието на местното население. Подобни реформи се предвиждат

също и за Тесалия, Епир и Албания, като се вземат предвид особеностите на тези райони и се гарантира участието на местното население в тях.

Предвидени са реформи и за района на Армения, както и някои гаранции за сигурността на арменците срещу произвола на кюрди и черкези. Но без реалното присъствие на руски войски осъществяването на тези реформи не влиза в сила, както и останалите дипломатически инициативи на Великите сили. Без опасност от война, само по силата на дипломатическия натиск, турското правителство не би предприело реформи. Ако Русия обаче продължи военните си операции срещу Турция, тя би се оказала сама срещу възобновената Кримска коалиция. Британската флота вече е в Мраморно море. Отказът на Великите сили да дадат гаранции за предложените от Русия реформи в Армения по-късно довежда до избиване от турските власти на милион и половина арменци по време на опита на арменския народ сам да извоюва свободата си.

Новото Княжество България

Санстефанският договор предвижда възстановяване на независимата българска държава, като я задължава да плаща данък на Турция.

Според член 6 България става автономно трибутарно княжество с християнско правителство и народна милиция. Според същия член територията на България трябва да обхваща земите, определени от Цариградската конференция за двете автономни български провинции, без онези, които се предоставят на Румъния и Сърбия. Въпреки, че земите от Едирне до Цариград са осеяни с множество български села, руската дипломация решава да ги върне на Османската империя, за да не пробуди страховете на Англия и Австро-Унгария, че се опитва по един или друг начин да постави Цариград и Протоците под руско влияние. Така границите на възстановената Българска държава обхващат и Македония до река Бистрица, без Солун и полуостров Халкидики, но с егейското пристанище Кавала. Районите на Гюмюрджин и Едирне с компактно българско население остават в Турция. В рамките на Княжеството остава и районът на Лозенград до Люлебургас.

Трябва да подчертаем, че тези граници не надхвърлят очертанията на автономните области, определени на Цариградската конференция и признати от Австро-Унгария и Англия, които отговарят на „най-добрите за времето познания“¹³⁸. По време на руско-турските преговори за подписване на Санстефанския договор, както и по време на Цариградската конференция не се коментира, нито се споменава нещо за македонски въпрос. За Македония се говори само като за географска област, населена с различни народи като целия Балкански полуостров по онова време. Техните решения следват националния принцип и са правилни от етнографска гледна точка. Ако бяха останали в сила, нямаше да говорим за македонски въпрос.

Член 7 на Санстефанския договор се отнася до бъдещия княз на България. Той трябва да бъде избран от народа, но трябва да получи и одобрение от султана и Великите сили. Поставят се и ограничения за българския княз: не може да е член на управляващите в Европа кралски династии на нито една от Великите сили. Желанието е да се избегне приоритетното им влияние в Княжеството, в това число и на Русия, която по този начин се самоограничава. Ако българският трон остане без княз, това правило отново трябва да бъде спазено.

Организацията на Княжеството се предоставя на народа, което за времето си е много демократично. Предвижда се събрание на народни представители, които да вземат решение за административното управление на страната. Събранието ще се проведе под наблюдението на един руски императорски комисар и на един турски комисар по примера на европейските княжества след Одринското примирие през 1830 г. Не са предвидени указания за основните принципи на уредбата. Това изцяло се предоставя на народните представители, което още веднъж показва желанието на Русия България да бъде независима във вътрешните си дела.

Договорът защитава изрично и правата на малцинствата. Нещо повече, не допуска те да бъдат изключени от управлението на страната. „На местата, където българите живеят смесено с турци, гърци, румънци и др., техните права и интереси ще бъдат спазвани по време на избори

и при изработване на Органическия устав“¹³⁹. И действително в българския парламент участват и представители на турското малцинство, което има своя партия.

Отговорността за въвеждане на новото управление в страната и за нейното функциониране се поема от руски императорски комисар, назначен за период от две години. След края на първата година, ако е необходимо, по споразумение между Русия, Турция и Великите сили, може към него да се присъединят делегати и/или представители на турското правителство или на Великите сили. Тази клауза, със съответните изменения, говори достатъчно красноречиво за желанието на Русия да допринесе доколкото е възможно за добрата вътрешна организация на Княжеството, без да нарушава независимостта му. Възможността и представители на Великите сили да участват в организацията на България, макар и да не са заинтересовани от нейното добро функциониране, е израз на правилното отношение на Русия към другите големи европейски държави, които имат интереси на Балканите. В България вече няма да има турски войски, а техните някогашни укрепления трябва да бъдат разрушени.

По време на двегодишното преходно управление в помощ на руския комисар на територията на България остават 50 000 руски войници от окупационната армия. През това време трябва да се сформира местна милиция. Целта на руското присъствие не е да окупира страната, а да я защитава, докато се организира собствена милиция.

Данъкът, който България трябва да изплаща на Турция, ще се определя на базата на средния приход от цялата територия на страната една година след влизането в сила на новия режим. В определянето му трябва да участват представители на Русия, Турция и Великите сили. Освен това България трябва да поеме плащането на данъците и задълженията на Турция към железопътните компании, които строят линии, прекосяващи територията на Княжеството.

¹³⁸ Taylor, A.J.P., *op.cit.*, s. 246.

¹³⁹ Пенков, Сава, *Международни договори на България 681-1947*, София, 1992, с. 351.

Други аспекти на Санстефанския договор

Интересите на Австро-унгарската империя, за която корабоплаването по река Дунав е от изключително значение, също са взети под внимание и гарантирани за сметка на сериозно накърняване на суверенитета на балканските народи. В член 12 на договора не само България, но и Сърбия и Черна гора се задължават да разрушат всички крепости по течението на Дунав. Освен това те нямат право да поддържат военни кораби по реката освен леки митнически параходи. Тук трябва да подчертаем, че река Дунав представлява държавна граница на тези страни. Споменатата клауза очевидно пренебрегва основните реалности, свързани с техния суверенитет, за сметка на икономическите и стратегическите интереси на Австро-Унгария. Дунавската комисия, в която отново Австро-Унгария има решаваща дума, запазва всички свои права и прерогативи.

Турското правителство има право да транспортира редовните си войски (не башибозук) по установени пътища, както и храна, муниципални, да извършва телеграфни и пощенски услуги до свои провинции, разположени по-далеч от Княжеството, и обратно.

Член 11 урежда въпросите, свързани с имотите на мюсюлмани, които решат да напуснат страната, ако не приемат да живеят в немохамеданска страна. Те запазват своите недвижими имоти, които могат да отдават под наем или аренда или да управляват чрез трети лица. Всички съдебни спорове, които могат да възникнат във връзка с интересите на напусналите мюсюлмани, се решават от българо-турска комисия. Заявления за недвижими имоти се приемат в срок от две години, след което непотърсените имоти се разпродават на публичен търг. Придобитите средства ще бъдат използвани за мюсюлмански и християнски сираци и вдовици, жертви на войната.

Колкото до териториалните придобивки на Русия, те ще се считат за военни завоевания, а не за обезщетения за претърпените загуби. Тези загуби са изчислени на един милиард и четиристотин и десет милиона рубли, от които се приспадат един милиард и сто милиона в замяна на териториални концесии. Става дума за европейски територии, представляващи части от Добруджа и устието на река Дунав със

Змийския остров. Русия си запазва правото да ги размени срещу части от Бесарабия, които Парижкият конгрес отстъпва на Румъния. Придобитите в Азия градове са Ардахан, Карс, Батуми, Баязид и земите до Соганлък.

Освен всичко това руските духовници и поклонници, преминаващи или пребиваващи през европейски или азиатски територии на Турция, трябва да се ползват със същите права и привилегии като представителите на другите християнски общности. Това е опит на Русия да приравни православните християни с останалите вероизповедания в Османската империя, където те са считани за хора „пета ръка“ след мюсюлманите, евреите, протестантите и католиците. За съжаление на този опит се противопоставят протестантски и католически страни, чиито ръководители и духовни структури нямат интерес от подобно развитие.

Според член 24 на договора Босфорът и Дарданелите остават отворени за търговски кораби на неутрални страни както в мирно време, така и по време на война. Това задължение на Турция е предвидено и в Парижкия договор от 1856 г., както и в Лондонския договор от 1871 г.¹⁴⁰ Задълженията, поети със Санстефанския договор, са неблагоприятни за самозащитата на Турция. Те са резултат от войната между двете страни и ясно показват състоянието на Османската империя, която не може да се противопостави на руските войски.

Берлинският конгрес

Решенията на Санстефанския договор защитават живота, независимостта и целостта на балканските народи. Те са справедливи и хуманни. В този смисъл договорът е уникален, както и войната, довела до подписването му. А. Дж. П. Тейлър го коментира по следния начин¹⁴¹: „Руснаците искат „Велика България“, което означава България, както е определена на Цариградската конференция дванадесет месеца по-рано. В това няма макиавелски намерения. Една национална българска държава изглежда единствена възможна алтернатива на

¹⁴⁰ Генов, Г.П., България и Европа, Сан Стефано и Берлин 1878, София, 1928, с. 356.

¹⁴¹ Taylor, A.J.P., op.cit., s. 246.

турската власт. Нейните граници – посочени от руснаците при договора от Сан Стефано – отговарят на най-добрите етнографски познания за момента. Териториите, откъснати от България на Берлинския конгрес, са наречени „Македония“ само по административни съображения. Те нямат собствени национални характеристики, макар че ги развиват през следващите петдесет години. Сега съществува македонска националност. Но от историческа гледна точка македонците са българи, върнати под турско робство през 1878 г.“

В онзи момент Великите сили възприемат Санстефанския договор като резолюции, отговарящи на руските имперски интереси. Ако Русия обаче целеше само да осъществи своите интереси, тя би направила опит не само бързо да разгроми Османската империя, но и да поведе успешна война срещу европейските си съюзници – Австро-Унгария и силите, свързани с нея¹⁴². Европейските сили използват към Русия средства, различни от тези, които използват помежду си. Русия винаги е била „чужденец“ в европейското семейство, приета по необходимост и невъзможност да бъде изгонена. Но Великите сили се стремят да ѝ наложат „дисциплина“, както и на българския народ, причина за току що приключилата война. Това се случва съвсем открито и тържествено по време на Берлинския конгрес, проведен от 13 юни до 13 юли 1878 г. в германската столица. Той е предхождан от тайни преговори между най-заинтересованите страни: Русия, Англия и Австро-Унгария. От преговорите става ясно, че Англия и Австро-Унгария са твърдо решени да не допуснат възстановяване на българската държава в границите, очертани на Цариградската конференция и по-късно в Сан Стефано. Русия може успешно да защити независимостта и единството на българската нация, извоювани от руската армия и българската съпротива, само ако е в състояние да проведе победна война срещу европейските сили. Обаче изтощена от войната, която все още не е довела до пълния разгром на Османската империя, Русия не е в състояние да се противопостави на обединените сили на Англия и Австро-Унгария. Според Тейлър именно това е причината за крайния резултат от преговорите¹⁴³. През това време, както и на самия конгрес,

¹⁴² Пак там, s. 249.

¹⁴³ Пак там.

Андраши напълно подкрепя английските искания в ролята си на „трето лице“, за да неутрализира до голяма степен отрицателните последици за Османската империя от освободителните движения на балканските народи и Руско-турската война и да даде възможност на Турция да се възстанови.

Интересно е и друго наблюдение на Тейлър: възстановената България е символ на руската мощ. Възприемането на един народ, на неговата борба и саможертва, на неговата териториална цялост като символ, а не като съвкупност от хора, носители на основни права на свободен живот там, където са се родили, и на самоопределение като българи, е пример за сериозно погазване на човешките права. Когато един народ се счита за символ, с него може да се постъпва всякак, защото той предварително е лишен от човешка стойност и е „дехуманизиран“.

Предварителните решения на тайната дипломация са легитимирани по време на Берлинския конгрес и получават задължителен характер за балканските народи. Отказът от приемане на тази наложена отвън норма става движеща сила на македонския въпрос. Конгресът се занимава преди всичко с България. В Санстефанския договор на България са посветени 6 клаузи, а в Берлинския – цели 22 текста¹⁴⁴.

В Берлин първият обсъден въпрос е териториалният обхват на възстановената Българска държава. Земите, населявани с компактни маси българско население, се разделят на пет части. Княжество България се простира между река Дунав и Стара планина, като обхваща и София. Автономната област Източна Румелия обхваща земите между Стара планина и Родопите. Македония с Кавала и Лозенград и Одринска Тракия са върнати под административното управление на Турция. Ниш, Пирот и Враня се отстъпват на Сърбия, а Мангалия – на Румъния.

Международният статут на Княжеството е автономна трибутарна държава с християнско правителство и народна милиция, както е посочено в договора от Сан Стефано. Но в Берлин се добавя и думата „подвластна“, което ще рече зависима от султана. Интересно е да се посочи, че от протоколите на Конгреса не става ясно как точно е бил

¹⁴⁴ Пенков, Сава, Международни договори на България 681-1947, София, 1992, с. 147.

изготвен член 6 на Санстефанския договор¹⁴⁵. По принцип всички изменения на текста от Сан Стефано трябва да бъдат съобщени и обсъдени на конгреса. Това става във всички случаи освен в този. Изменението не е предлагано за обсъждане, нито са проведени дебати. То се появява направо в окончателния си вариант.

Начинът за избиране на княз и неговото одобряване са оставени така, както са били в Санстефанския договор. Същото се отнася и за административната уредба на Княжеството. Т.е. се приема, че руският проект е напълно подходящ. Въпросът е да се отслаби и разпокъса освободената с руска помощ българска нация, за да се премахне руското влияние в Югоизточна Европа.

Предвиждат се някои разлики в организационните механизми на Княжеството. Санстефанският договор предвижда един руски имперски и един турски комисар да помагат и да контролират процеса на изработване на конституция. Сега към тях се добавят и консулите на Великите сили за целия преходен период до окончателното приемане на Органическия устав. Консулският корпус има контролни функции и в случай на вътрешни разногласия може да взема окончателно решение. Така се ограничава свободата на народа и на неговите представители при участието им в изработване на конституцията, а също така се ограничава руското влияние. В същото време се засилва ролята на останалите Велики сили за вътрешната уредба на Княжеството. Нещо повече, тяхната роля става решаваща.

Гарантират се гражданските и политическите права на малцинствата и на различните вероизповедания, както е посочено и в Санстефанския договор. В член 5 е казано, че разликата във вярванията и религията не може да бъде причина за лишаване на техните носители от правото да заемат публични длъжности, от получаване на звания, почести, от свободно упражняване на професия в който и да е район на страната и пр. Турското малцинство например е представявано от своя политическа партия още от началото на парламентарния живот в Княжеството.

Важен момент в договора, който по-късно оказва решително влияние върху външнополитическия живот на страната, са клаузите, посветени на взаимоотношенията с Османската империя. До момента

тези взаимоотношения не са формулирани изрично и това създава желаното двусмислие, спомагащо за непрестанно напрежение между двете страни. Оттам се засилва и зависимостта от Великите сили, подписали Берлинския договор. В случай на противоречие между Княжеството и Турция единствено те имат право да се произнесат по легитимността на спора. Турското върховенство е ясно формулирано по отношение на одобряването на българския княз. Това върховенство обаче отново е ограничено от Великите сили, които си запазват правото да потвърдят или отхвърлят одобрението на Турция. Т.е. Княжеството може да заобиколи Турция, ако си осигури подкрепата на някоя от Великите сили.

Остават в сила и търговските договори, подписани между Турция и Великите сили, поетите задължения, статутът на чуждестранните консули и пр. Но тези въпроси са свързани по-скоро с империалистическите интереси на европейските сили, отколкото с турския суверенитет. За тях ще говорим по-късно.

Бъдещите дипломатически взаимоотношения между Българското княжество и турското правителство са формулирани двусмислено. Конгресът пропуска да спомене например какво би станало с присъствието или отсъствието, приемането или недопускането на български дипломатически представители в Цариград. Не е такава обаче положението със Сърбия и Румъния.

Когато български поданици пътуват или живеят на територията на Османската империя, те няма да бъдат третираны като чужди граждани, а трябва да се подчиняват на турските власти и закони. Не се предвижда и подписване на отделно споразумение между Княжеството и турското правителство за уреждане на това положение по взаимно съгласие. Трябва да подчертаем, че в миналото дори поданиците на васални държави са имали привилегии на територията на Турция. Не е трудно да се предвидят резултатите от тази последна точка на член 12 след приключилата война, но на тях ще се спрем по-късно.

Продължителността на временното преходно руско управление е намалена от две години на девет месеца. Това означава, че българите от Княжеството разполагат само с девет месеца, за да изработят конституцията, да положат основите на цялата държавна администрация,

¹⁴⁵ Пак там, с. 383.

както и да създадат собствена армия и милиция. Запазва се обаче постановката, че в страната не може да има части от турската армия.

Както вече е предвидено в Санстефанския договор, България трябва да плаща годишен данък на турското правителство. Трябва да поеме и турските задължения към железопътната компания, строяща линията Русе-Варна. За разлика обаче от Санстефанския договор, сега Княжество България се задължава да плати и част от турския държавен дълг. Цифрата на годишния данък ще се определи от страните, подписващи договора в срок от една година след устройване на Княжеството въз основа на средния приход на държавата. Частта от турския външен дълг, която трябва да бъде изплатена от Княжеството не е уточнена, а само се споменава, че ще се уточни допълнително. Не се казва нищо относно критериите за определяне на частта. Тази неяснота поражда напрежение и спорове между европейските наблюдаващи, защото именно те са натоварени да решават всички противоречия между двете страни. Благодарение на това обаче се осигурява постоянна зависимост на България от европейските сили при всеки повод и на всички нива, където биха могли да възникнат разногласия между Княжеството и Турция. Турското правителство предоставя на Великите сили, стъпка по стъпка, възможност да налагат определени тенденции, което по-късно става особено важно за възникването и развитието на македонския въпрос.

Румелийският въпрос

По английско настояване Южна България е наречена Източна Румелия. Чрез това географско наименование се цели да бъде обезличен българският национален елемент и се подчертават турските права над областта. Тук трябва да припомним, че именно в Южна България, изкуствено наречена Източна Румелия, се развива кървавата драма от 1876 г., която разтърсва европейското обществено мнение и предизвиква Руско-турската война.

Границата на автономната област на север е Стара планина, а на юг – Родопите. Заради присъединяването на София и Варна към Кня-

жеството, от Източна Румелия се изключват поречията на Места и Струма. Така се губи излазът към Егейско море и връзката с Югозападна България (Македония). Също по настояване на Англия, подкрепена от австро-унгарския министър на външните работи, се откъсва и районът на Лозенград.

Районът е върнат под пряката политическа и военна власт на султана, но с административна автономия, което на практика означава, че управлението е в ръцете на собствено християнско правителство, назначено от турската власт с одобрението на Великите сили. Мандатът му е петгодишен. Но правата на това управление трябва да бъдат уточнени от европейска комисия.

Султанът има право да строи военни укрепления по границите на областта и да държи там армия, защото е отговорен за сигурността ѝ. Освен това султанът назначава офицерите и местната милиция, като взима под внимание вероизповеданието на местното население. И накрая, пак султанът одобрява разпоредбите, свързани с устройството на района, изработени от споменатата европейска комисия.

Тази комисия трябва да определи административното, финансовото и правното управление на областта. До изработване на вътрешното устройство тя поема финансовото управление на Източна Румелия. След създаване на вътрешната организация комисията трябва да прекрати работа. Тогава влиянието на Великите сили ще се осъществява при назначаването на генерал-губернатор, за което е необходимо тяхното одобрение. Всеки път, когато генерал-губернаторът извика турски войски в областта, турското правителство е длъжно да уведомява посланиците на Великите сили в Цариград, за да изложи причините за това. Великите сили могат да реагират с дипломатически средства или по съвместно предложение. Тогава турското правителство се задължава да препоръча на генерал-губернатора да се въздържа от употреба на допълнителна сила. Това на практика означава, че изпращането на допълнителни охранителни войски и милиция не е в правомощията на султана, а на Великите сили. От дипломатическите инициативи по време на Източната криза става ясно колко непостижимо е това „общо предложение“ на европейските сили срещу турското правителство. Всички настоящи и бъдещи споразумения, подписани от турското правителство, са валидни за Източна Румелия, както и за всички

останали части на Османската империя. Задълженията на Турция към железопътните компании остават в сила.

Член 23 предвижда реформи в европейските части на Османската империя по примера на Органическия устав на Крит от 1868 г. Турското правителство се задължава да назначи комисии, в които местното население да има широко представителство. Целта на комисиите е да изработят конституции за всяка европейска провинция. Проектите трябва да бъдат представени на турското правителство за одобрение. Преди да пристъпи към осъществяването на реформите, предложени от местните комисии, турското правителство трябва да се консултира с европейската комисия, същата, която се занимава с установяване на устройството на Източна Румелия.

Според член 25 Австро-Унгария окупира и управлява провинциите Босна и Херцеговина. Дава ѝ се право и да настани свои войски в санджак Нови пазар. Черна гора става независима държава и като териториално разширение получава Антивари и крайбрежието. Сърбия също става независима държава с някои териториални разширения за сметка на българите. Румъния е друга нова независима държава и получава също значително териториално разширение към земи, населени изключително с българи.

В обобщение на последиците от Берлинския договор Османската империя е възстановена и съществуването ѝ е гарантирано. Русия е унижена, с нея се отнасят така, сякаш не е спечелила войната. България е разделена на пет части, една трета от територията и населението ѝ е наречено Източна Румелия, а българският език, говорен там – източнорумелийски. Македония е изцяло върната на Османската империя без гаранция, че неясните обещания за реформи ще бъдат изпълнени. Части от българските земи са отстъпени на съседните държави. Австрийските позиции в Адриатическо море са укрепени и гарантирани, с възможности за бъдещи разширения на сферите на икономическо и политическо влияние. Източният въпрос е решен според желанията на англо-австрийската коалиция с антируски и антиславянски характер.

Тейлър прави интересен коментар на Берлинския договор¹⁴⁶. „Македония и Босна, двата големи успеха на конгреса, съдържат семената

¹⁴⁶ Taylor, A.J.P., op.cit., s. 252-253.

на бъдещи бедствия. Македонският въпрос става натрапчива мисъл на европейската дипломация за цяло едно поколение и причинява Балканската война от 1912 г. Босна става причина за кризата от 1908 г., а след това избухва в Първата световна война от 1914 г. Ако Санстефанският договор беше останал в сила, както Османската империя, така и Австро-Унгария щяха да съществуват и до днес.“

ГЛАВА VI

БОСНЕНСКИЯТ ПРОБЛЕМ.

КРЕСНЕНСКО-РАЗЛОЖКОТО ВЪСТАНИЕ И АЛБАНСКИЯТ ВЪПРОС

В Берлин, с помощта на Дизраели и Бисмарк, Андраши получава повече, отколкото Австро-Унгария може да притежава. Но земите, които тя получава благодарение на радикалната и последователна антируската политика на външния си министър, не се оказват онази безболезнена, бърза и елегантна придобивка, която може да утвърди престижа ѝ и да върне на Хабсбургската империя някогашната ѝ слава.

Голямата част от населението там е православно със сръбско национално съзнание. То не е в течение на плановете на Андраши, нито на „великата историческа и цивилизационна мисия“ на Австро-Унгария да завоюва Югоизточните Балкани до Солун. Местното население се чувства недоволено, меко казано, пред новия сценарий, който пристига като гръм от ясно небе. От австрийска гледна точка това поведение се тълкува като враждебност към страната, която желае да ги присъедини към територията си. Положението е такова, че австрийците са на път да се почувстват обидени, но босненските мюсюлмани се намесват решително в хладните и напрегнати отношения между сърбите и австрийските „окупационни и цивилизоващи“ войски. Грабват оръжието, което добрите босненски фамилии винаги са пазили в домовете си, и оказват изненадваща и твърда съпротива срещу новите си господари. Поведението на турското правителство е възмутително. Вместо да помогне на Австро-Унгария за бързото окупиране на старите османски земи, то насърчава съпротивата на бунтовните поданици, макар и да твърди, че пази неутралитет и не може да направи нищо. В крайна сметка Андраши е принуден да поиска помощта на Дизраели и Бисмарк, които обаче се показват съдържани. Тогава Андраши решава да представи възникналите трудности като заплаха към цяла Европа.

Босненският проблем

Така босненският проблем излиза на европейската политическа сцена в резултат от дългосрочната експанзионистична програма на Австро-Унгария да окупира Македония до Егейско море. Великите сили не са предвидили такъв проблем. Възникването му се дължи на съпротивата на местното население, както християнско, така и мюсюлманско, да стане васал на Австро-Унгария.

Босненският проблем оказва влияние и върху българския въпрос, който стои в дъното на македонския въпрос. Сериозните трудности, свързани с анексирането на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария, окриляват и подпомагат консолидирането на вътрешната опозиция срещу експанзионистичната балканска политика на Хабсбургската империя и лично срещу външния министър. Тези трудности по-късно ще попречат на разширението на австрийските територии на Балканите и за навлизане на австрийски войски във Вардарска Македония по време на Кресненско-Разложкото въстание, бележещо кървавото начало на българския въпрос, за който ще говорим по-късно.

Същевременно събитията по българските земи пречат на Великите сили да предприемат решителна намеса на страната на Австро-Унгария, чиито военни операции са „легитимирани“ с подписите на страните, участвали в Берлинския конгрес. Точно заради връзката между македонския въпрос (наречен също български) и босненския проблем се налага да се спрем подробно и на него.

Появата на двата въпроса е неочаквана както за Андраши, така и за Дизраели които по онова време са главните архитекти на проекта „Балкански полуостров без Русия“. От една страна, навлизането на австрийски войски е гарантирано от силните на деня, които го одобряват окончателно през юли 1878 г. в Берлин. Но по време на заседанията на конгреса, проведени в германската столица в условията на непоносима жегата, те не взимат под внимание, че засегнатите народи, макар и малки, могат да се противопоставят на внезапната смяна на един господар с друг без тяхно съгласие. Затова изненадата им е неприятна.

Андраши има зелена светлина да действа на Балканите в своя полза, с цел да премахне руското влияние на полуострова, но обстоя-

телствата там не му позволяват да действа по елегантен начин. Тогава той се заема да представи трудностите като международен проблем. Но, както пише и Тейлър, въпросът, привличащ международното внимание, е българският. В земите, откъснати от Княжество България, започват да се появяват вълнения. Дизраели полага усилия да отклони общественото внимание от българския въпрос. Ето защо инициативата на Андраши да въвлече и останалите сили в помощ на каузата си пропада и той трябва да се справя с положението сам, със средствата, които е получил на Берлинския конгрес. С оглед на ситуацията най-доброто решение би било пряко да се споразумеете с Турция. Именно в тази посока се ориентират главните инициативи на Виена, в тясна зависимост от развиващите се събития.

Прякото споразумение с Турция поставя началото на една взаимна измама между хитрия австрийски кариерист, който би загубил всичко, ако сега не успее, и един ловък ориенталски интригант, самотен и изолиран от присъдата на Великите сили. За момента надделява „ориенталската“ школа. Въпреки голямото превъзходство в изходните позиции на Андраши, но без пряка английска намеса, той сам попада в капана, който е подготвил за турския султан. В края на юли 1878 г. вместо да подпише дипломатическо споразумение с турското правителство, Виена изпраща войски за окупиране на Босна и Херцеговина. За три месеца в резултат от провалената австрийска дипломация пред султана и заради експанзионистичната ѝ политика загиват четири хиляди австрийски войници и са похарчени повече от сто милиона гулдена от държавната хазна.

Австро-унгарската империя хвърля бумеранг на Балканите, който се връща обратно при нея. Във Виена и Будапеща започва остра правителствена криза. За официалното ѝ начало са обвинени австрийската и унгарската либерални партии, които са против анексирането още преди то да започне. Парадоксално, и двете правителства са съставени от членове на тези партии. По ирония на съдбата или просто като необходима цена, за да останат във властта, членовете на австрийското и на унгарското правителство сега се налага да защитават агресивната политика на Балканите, противно на преобладаващото мнение в партиите, които представляват. Те са длъжни да оправдаят политиката на Андраши пред обществеността.

В Унгария правителството губи повечето си избиратели, но изключително рестриктивното изборно право, допускащо до гласуване главно само богати земевладелци, спасява положението. През пролетта унгарското правителство одобрява окупирането на Босна и Херцеговина, но финансовият министър е принуден да подаде оставка заради огромните военни разходи и повлича цялото правителство, което през септември подава колективна оставка.

Във Виена обаче правителството не успява да убеди дори собствената си партия, че окупирането на Босна и Херцеговина е толкова важно и необходимо за бъдещето на империята, за да бъде продължено. Без повече церемонии и обсъждания през юли 1878 г. австрийското правителство изчезва от политическата сцена.

Разгорещените обществени дебати при смяната на правителството и очерталите се тенденции за пореден път доказват огромните различия между „голямата“ политика и мнението на народа. В дебатите участва и пресата, която може би също влияе и до известна степен деформира тенденциите. Докато австрийските войници и мюсюлманските им противници гинат в кървави боеве, чехите и хърватите са убедени, че Австро-Унгария води „цивилизационна“ политика на Балканите. Разтревожени от отношението на чехи и хървати, германците и унгарците се страхуват, че настоящата „интеграция“ на анексираните земи, населени изключително със „славяни“ (сърби) може да застраши етнически привилегированите им позиции в империята.

С една неочаквана, но сериозна война на Балканите, притиснат от вътрешните си неприятели и личните си врагове, Андраши не спира да се бори за дипломатическо споразумение, което да сложи край на военните действия и на нежеланите усложнения. Това е златна възможност за турското правителство, което не пропуска случай и протака подписването на споразумение със съзнанието, че добре пресметнатото протакане ще отслаби позициите на Андраши и ще укрепи собствените му позиции за преговори. Първият вариант на договор между двете страни е от средата на август и потвърждава формулките на Берлинския конгрес, като запазва австро-унгарското управление в Босна и Херцеговина, но любопитно и изненадващо налага суверенитета на султана над тези земи. Освен това в него се казва, че австро-унгарската военна окупация, необходима за административното

им управление, не променя по какъвто и да било начин турския административен и правен апарат. Нещо повече, ако турското правителство иска, може да разположи войски точно на същите места, където са разположени австро-унгарските войски. И накрая, турското правителство знае, че времето работи в негова полза и затова предлага Босна и Херцеговина да станат част от османската митническа система, а Турция да получава данъците, събрани в тези две провинции.

Както се очаква, Андраши не приема този първи вариант. Неговият отказ означава повече спечелено време за султана. Австрийските войски са спрени от мюсюлманите, които бранят родните си места. Армията на Австро-Унгария се нуждае от подкрепление. На 11 август Андраши успява да разбие вътрешната съпротива и да запази политиката си с обещанието, че скоро войната ще бъде спечелена. Но имперските войски търпят загуба след загуба от босненците. Налага се допълнителна мобилизация на още три дивизии. Неприятната възможност боевете да се разпрострат към Нови пазар не само че не отпада, но става все по-реална.

Нека си припомним, че двусмислието на член 25 от Берлинския договор, където Босна и Херцеговина се споменават заедно с Нови пазар, оставя място за различни тълкувания за съдбата, готвена от Великите сили за тези земи. (Двусмислието на клаузите, които се отнасят до конфликтни територии, е характерен белег на Берлинския договор.) Има нетърпеливи австро-унгарски военни, които тълкуват член 25 като международна гаранция за Австро-Унгария в случай на окупация на Санджак. Но Андраши вече познава реалната стойност на балканските завоевания и заплахата, която те крият за кариерата му. Затова той тълкува член 25 като възможност за окончателно уреждане на проблема с турското правителство чрез подписване на договор.

Информацията и общественото мнение за възможни преговори между Австро-Унгария и турското правителство за бъдещето на Нови пазар водят до познат омразен резултат. Подпалва се фитилът на масовата психология, която задушава отделните мнения с ирационалните колективни стремежи да бъдат възвърнати тези земи на всяка цена. Поданиците на Хабсбургската корона, доскоро възмутени от напразните кръвопролития, се превръщат в тълпа, жадна за още кръв в името на парче чужда земя. Макар и напразно пролята, тази

кръв е залог за постигане на „своята“ кауза, ако може така де се нарече липсата на кауза.

Това е лудост със заплашителни размери, която Андраши, доскоро нагъл и амбициозен, трябва да приеме като реална възможност. Т.е. трябва да попречи на изпращането на почти цялата австро-унгарска армия на Балканите в енергичен поход под знамената на завоевателна кауза. Това става пред очите на Великите сили, които знаят, че са създали „барутен погреб“ на полуострова, но не искат това да им бъде припомняно постоянно. Те желаят да забравят стореното, да бъдат приети от всички, дори и от оцетените. И ако е възможно, това да стане бързо, с радост и задоволство. Андраши има най-привилегировано положение на Балканите и, когато разпалва огъня, рискува да компрометира доверието към себе си и да си навлече беди. Но народите, решили да изберат смъртта или свободата, вместо да се примирят с неправдата и робството, предприемат ответни наказателни мерки, които ще споменем по-късно.

Докато Андраши въвлича Австро-Унгария в една желана от нея авантюра, му се налага да спира прекомерната съблазън и да се бори за по-умерена политика по „новите земи на Хабсбургите“. Той не е сам. Неочаквано императорът също показва адекватна реакция. По време на императорския съвет на 24 август, на който освен него и Андраши участват и двамата министър-председатели, монархът изказва одобрение на политиката на външния министър за бърза допълнителна мобилизация и търсене на споразумение с турското правителство. Любопитно е, че Андраши в своята „защитна реч“ се позовава на Берлинския договор. Нещо повече, използва го като основен аргумент. Това съответства на поверените му функции и представлява сигурна гаранция за успех, както и главна заплаха, ако бъде предприето нещо срещу него. Тогава би настъпил провал не само за делото му, но и лично за всички участници в него. В словосъчетанието „Берлински договор“ се крие особена магия и Андраши, като опитен магьосник, го използва срещу своите противници, когато се опитват да му противоречат. В член 25 се крие опасна тайна и само Андраши може да я тълкува правилно. От неговия успех зависят победата или поражението на страната. За момента той печели пълна победа. Андраши е прекрасен актьор, който освен че анализира

правилно ситуацията, е избрал правилната позиция. Но противниците му започват да се обединяват.

Турското правителство продължава да протака преговорите, а вътрешното положение на Андраши с нищо не се подобрява. Либералите се опасяват, че става дума за дълга завоевателна кампания и яростно се противопоставят на външнополитическия курс на страната, начертан от Андраши, когато се опитват да съборят от политическата ложа. Но вместо него пада цялото австрийско правителство, което поставя началото на дълга политическа криза. Обаче Андраши за момента се радва на доверието на императора и успява да запази поста си. Този парадокс е резултат от вътрешните крамоли, които се целят в едни фигури, а падат други. Причината за това явно се корени във вътрешната уредба на империята, при която суверенът става гарант за имунитета на доверените си хора. Обаче когато унгарското представителство се присъединява към кампанията срещу Андраши, то всъщност се цели в императора.

Андраши е принуден да бъде по-гъвкав в диалога с флегматичния турски султан. За да привлече вниманието му, той дори прибегва до призрака на руските войски и предлага да се подпише писмено споразумение в случай, че турските и австрийските гарнизони бъдат нападнати от някого. Султанът обръща внимание на този предупредителен глас, но не може да действа бързо. През това време във Виена се кроят планове за поход към Солун. В крайна сметка въпросът се решава с ангажимент от австрийска страна въз основа на тълкувания на Берлинския договор. Вместо окупация се приема идеята за установяване на австрийски гарнизони в Босна заедно с турските войски. На 21 април в Цариград се подписва договор между Австро-Унгария и Османската империя по този въпрос. За да постигне това споразумение, Андраши остава непреклонен по българския въпрос. Той дава указания на австрийския представител в европейската комисия да направи всичко възможно Източна Румелия да се запази като автономна област. От друга страна отношението му към българското въстание в Македония е негативно. Инициативите му са насочени към бързо, пълно и окончателно връщане на Вардарска Македония в пределите на Османската империя. Реформите, обещани в Берлинския договор за тези земи, остават напълно забравени.

Прелюдия към въстанието в Македония

В Руско-турската война участват стотици македонски българи в доброволчески чети. След Санстефанския договор до Берлинския конгрес духовете в Македония са разбунени. Демаркационната линия на Одринското примирие, договорено от 19 до 31 януари 1878 г., стига на запад до Кюстендил и Горна Джумая. Останалите територии са върнати под властта на султана до окончателното решение на Берлинския конгрес. Населението от другата страна на демаркационната линия предприема всички възможни стъпки пред руското управление, пред дипломатическите представители и пред западноевропейската общественост с надежда да бъде върнато в рамките на свободна България¹⁴⁷. Санстефанският мирен договор разсейва всички опасения на българите. От Македония към Сан Стефано тръгват делегации, за да изразят благодарността на българите към руското управление, изпращат се благодарствени послания към руските власти. Във вътрешността на областта се извършва ентусиазирана подготовка за посрещане на освободителните войски. Най-трескава е подготовката в Охрид¹⁴⁸. В хилядите петиции до временното руско управление се настоява час по-скоро то да влезе в Македония.

Но Англия спира Русия да влезе в Македония. За да предотврати всеки подобен опит, Лондон предизвиква вълнения в Родопите. Капитан Сейнт Клер разказва, че там в много села се симулират бунтове на мохамеданското население. Целта е да се компрометират руските власти, българският народ и новосъздаденото Княжество. Друга преследвана цел е реабилитиране на правителството на Дизраели, което по време на Априлското въстание открито подкрепя турците и се опитва да прикрие жестокостите по време на потушаването му. Тази английска инициатива не успява да постигне желанния резултат, защото бунтовете затихват скоро сами, без каквито и да било репресии. Единственият резултат е, че успяват скоро да блокират всяка руска намеса в Македония.

¹⁴⁷ Дойнов, Дойно, Кресненско-Разложкото въстание 1878-1879, София 1979, с. 15.

¹⁴⁸ Пак там, с. 17

През това време слуховете за евентуално преразглеждане на Санстефанския договор засилват още повече кампанията в Македония за изпращане на народни петиции, ръководена от духовенството, интелектуалците и най-богатите слоеве. През юни 1878 г., още преди края на Берлинския конгрес, се получават петиции от много градове и села в Македония с искане да бъдат включени в пределите на свободна България.

След публикуване на решенията на Берлинския конгрес кампанията за набиране на подписки нараства като истинска лавина. Възниква народно движение против тези решения и в Княжество България, и в Южна България. С тази първа национална и международна проява се слага начало на „Македонското движение“.

Българите от Македония изпращат огромен брой писма, подписки, петиции и протести към управниците, в които ясно заявяват своето национално самосъзнание, желанието си родните им места да не останат извън границите на автономните земи, волята си да бъдат свободни, да бъдат българи, да живеят заедно със сънародниците си от свободните български земи¹⁴⁹.

Българите от Македония изпращат посланици при Дондуков, комисар на руския император. Той обаче е принуден да ги посъветва да имат търпение и да приемат решенията от Берлин. Но за българите е ясно, че веднъж върнати в границите на Османската империя, ще останат напълно беззащитни пред гнева и турските произволи затова, че са се осмелили да искат свобода и са били свободни, макар и за дни. Познавайки характера на турците и техните методи на управление, българите с пълно право се страхуват, че турците ще налетят върху тях с удвоена жестокост. За нещастие са напълно прави. След разпространяване на решенията от Берлинския конгрес турците предприемат наказателна акция заради унижението, причинено по време на Руско-турската война. Трябва отново да подчертаем, че тази вълна на терор и насилие срещу българите в Македония е пряко следствие от решенията на Берлинския конгрес да върне областта в пределите на Турция, сякаш нищо не се е случило, сякаш е нямало Баташки кланета, нито Руско-турска война, които отварят непреодолима пропаст между

¹⁴⁹ Авторски колектив, История на България. Т. 7, София 1991, с. 38-39.

българи християни и българи мохамедани. С оглед на тогавашния османски манталитет и „законите на честта“ единственият достоен отговор на причиненото от Руско-турската война унижение са смъртта, грабежите и произволът над българските поданици.

В меморандума, изпратен от македонските българи до посланиците на Великите сили в Цариград през октомври 1878 г., се казва, че решенията на Берлинския конгрес за Македония на практика представляват гаранция за повтаряне на събитията от Батак и Перушица, ново обричане на областта на турски жестокости и произвол¹⁵⁰.

Много са документите от този период, които свидетелстват за вълнението и крайното отчаяние на хората от Охрид, Битоля, Серес, Велес, Щип и пр. Многобройни са писмата, подписките, петициите. Отец Ив. П. Панайотов Асянчин пише: „Населението на Разлог започна да се възмущава и да проклина Берлинския договор. Така започна Разложкото въстание“.

Кампанията е обречена на провал. Повечето от делегациите и петициите не пристигат на местоназначението. Когато достигат, посрещането им е твърде надменно, а руските представители не крият възмущението си, че са били обезпокоени.

Многобройните петиции, документи от драматична за балканските народи епоха, освен открито заявеното българско национално самосъзнание са свидетелства за наивността на народа по онова време, който не познава механизмите за правене на политика на Великите сили. Народът вярва, че европейските политици в своите кабинети ще вземат под внимание етническите и националните особености на полуострова. Заблуждават се, че за тях имат някакво значение принципите на националното самоопределение, народната воля и свободата. Надяват се да проявят загриженост и интерес към положението на балканските народи и в частност на българите, подложени на заплахата от кърваво отмъщение заради Руско-турската война. Същевременно в петициите се чете отчаянието им, че са били излъгани, че най-важните за тях ценности са погазени, че са жертвали живота си, за да бъдат изоставени отново в ръцете на същите палачи, организирали „турските зверства в България“. Тези документи са запечатали последните

¹⁵⁰ Дойнов, Дойно, *op.cit.*, с. 20.

моменти на оптимизъм, преди да настъпи катастрофата. Те са израз на последна надежда за спасение, за чудо, но също показват и вярност към идеалите и решимост да не се предадат, да се борят докрай. В този смисъл петициите и подписките са предвестник на последвалите драматични събития, на героичната саможертва и задълбочаването на македонския въпрос.

Ето защо успоредно с движението за събиране на подписки и изпращане на петиции се развива въоръжено движение като форма на самозащита и съпротива срещу решенията на Берлинския конгрес по отношение на българските земи. Това е друга проява на македонското движение, в което активно и масово участват и българи от Северна и от Южна България, защото между трите области съществува органична връзка. Тук е място да споменем, че въоръженото движение никога не е прекъсвало напълно. То съществува от векове като начин за самозащита на населението от турските зверства и безчинства. По своите цели, дейност, участници и вътрешно взаимодействие представлява борба на един общ народ срещу чуждия поробител. След Берлинския конгрес тази борба продължава из всички български земи, изкуствено разделени със сила. Нов фактор сега е съществуването на Княжество България, която сега става опора, стимул, притегателен център и цел на борбата¹⁵¹.

Масовите репресии, предприети от турските власти срещу българското население в Македония, върната отново на Османската империя, и неуспехът на кампанията за събиране на подписки са причина за бързото разрастване на четническото движение. Докато част от населението бяга към Княжество България, други поемат по презокеанския път на емиграцията. Това са основателите на днешните македонски дружества в САЩ и Канада. Трети се оттеглят в планините и се присъединяват към действащите чети или създават нови. Войводите на четите и много младежи от страната, които се присъединяват към тях, са взели дейно участие в събитията от 1875-1876 г. и в българската съпротива по време на Руско-турската освободителна война. Това са някогашните легионери, четници и бунтовници.

¹⁵¹ Пандев, Константин, Националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1878-1903. Гутенберг, София 2000, с. 38.

Заслужава си да споменем един репортаж във вестник „Марица“ за българите в Македония по онова време. Репортажът е изпратен от самите македонски българи. В него става ясно как съвременниците и някогашните участници в събитията виждат своето положение и обясняват причините за постъпките си¹⁵².

„Българите в Македония трябва безкрайно да се борят срещу трудностите и винаги да са готови да умрат. Няма кой да им помогне да спасят живота и имотите си. Някой казват, че тази смърт е като на бойното поле. Гласът на отчаянието кара нашите сънародници да излязат с цели чети в горите и полето, за да извършват кървави подвизи. Новото им положение не е завидно, нищо добро не ги чака в бъдеще, главно заради несъгласието им с Берлинския договор. Казват, че съдбата им е по-лоша от на животните, и точно затова тръгват на борба.“

Четите, някои от които съществуват отдавна и не са разпуснати, както и спонтанно новосформирани чети, изпълняват роля на защитници на населението от жестокостите на турските власти, както и от бандитизма, който се шири по онова време. На някои места, като например района на Банско, селското население влиза в открит бой с турските войски и башибозука. Във Велес през месец май населението вече се готви за въоръжена борба. В околността има повече от 900 въоръжени българи, чакащи подходящ момент да нападнат местните турски власти. Делегация от града се представя пред временното руско управление, за да му каже, че ако не видят никаква надежда за бъдещето, хората сами ще грабнат оръжие.

Положението в районите на Горна Джумая, Разлог, Серес и Крива паланка е изключително напрегнато. Това са райони, граничещи с Княжеството. В края на май в град Мелник пристигат части башибозук. Нападнати и опустошени са двадесет села в Каршиака. На помощ им идват още четири поделения и така се разгаря сражение между 80 четници и 300 башибозуци. Загиват 18 четници и 40 турци. Турците непрекъснато получават нови подкрепления. Раздава се оръжие и на местното турско население.

¹⁵² Дойнов, Дойно, *op.cit.*, с. 23.

Но потокът от български доброволци не спира. Те идват както от Македония, така и от Княжеството и от Южна България и се събират край Кюстендил, Горна Джумая, Серес и други погранични места. Записват се в действащите чети, за да помогнат на българското население, заплашено от масово унищожение. Много чети от вътрешността се насочват към границите с Княжеството. В същото време отвън други чети навлизат в Македония и започват въоръжени действия. Турците отговарят с убийства и палежи. Но българите не се предават и продължават борбата.

До момента действията на четите са спонтанни, породени от конкретна причина: палежи, убийства, грабежи, насилие от страна на турците. От края на лятото на 1878 г. действията стават координирани. На 1 август в района на Горна Джумая се завързва битка между няколко български чети и редовни турски войски, която трае цял ден и в която загиват 20 четници.

Жестокостите на турците към цивилното население продължават из цялата област. Дори в английската преса, безусловно зле настроена към българската кауза, се появяват информации за някои изисквания на турците към три села – Глухово, Бразда и Мирковец. Условието са да им предадат всички девойки и пари за откуп, за да не нападнат селата. Според вестника хората не приели условията, грабнали оръжие и заедно с жените и децата избягали в планината¹⁵³.

Във вътрешността на областта положението също става драматично. В Бигла планина е четата на Васил войвода от Ресен, съставена от 500 четници. Още две чети има в околностите на Велес. Други четири по-малки чети от района на Битоля се обединяват в една голяма от 150 четници. Същото е положението в Прилеп и Охрид, където според съвременници голяма част от младите мъже са напуснали градовете и са организирали чети с периметър на действие в Палестринската и Петринската планина.

Близките села на практика са освободени от турската власт, но башибозукът си отмъщава, като напада села далеч от планините.

¹⁵³ Пак там, с. 26.

Организация на въстанието

При тази ситуация някои изтъкнати църковни дейци и участници в националноосвободителните борби от 1875–1877 г. решават да организират и съгласуват спонтанните народни действия с действията на четите, за да направят борбата по-резултатна. Счита се, че основно средство за постигане на целите са връзката и координацията с българите от Княжеството и Южна България, участвали в революционните борби.

Охридският епископ Натанаил Охридски е основна фигура при осъществяването на тази задача. Той е съратник на едни от най-изтъкнатите български борци за национално освобождение – Раковски и Левски. През 1872 г. е назначен за епископ на Охрид, където се ползва с изключителен авторитет сред населението. През август 1877 г. по заповед на турските власти е експулсиран от Охрид и заточен в Цариград. След Берлинския конгрес пребивава в Пловдив и в София, където се свързва с македонските „емигранти“ и с представители на интелектуалните и революционните кръгове.

В разгара на размириците във вътрешността на Македония той се заема със задачата да насочи масовите протести в свободните български земи към оказване на ефективна и организирана помощ за младежите, жертващи живота си в планините, както и за беззащитното селско население, изоставено на турския произвол. Охридският епископ разбира също така и огромната нужда от международна подкрепа за въстанието и затова изпраща писмо до руските дипломатически кръгове, в което описва тежкото положение на българите и моли да им бъде оказана помощ.

В самото Княжество, а и в Южна България идеята за въоръжено въстание е близка до сърцата на хората. Всички, които могат да се заемат с организацията и ръководството на подобен подвиг, обсъждат разгорещено как да стане това.

Слуховете за струпване на турски войски в Македония, непрекъснатият поток от бежанци, техните свидетелства за насилие и разруха в изоставените земи допълнително въздействат върху съзнанието на българите, които са преживели кланетата на Априлското въстание и

макар че са свободни, се чувстват разделени от своите братя. Пристигат и първи новини за въстание в Македония.

В такава ситуация на крайна тревога както в Княжеството, така и в Южна България, в края на август 1878 г. в Търново се създава комитет, наречен „Единство“. В него участват активисти от националноосвободителното движение и организатори на Априлското въстание. Този комитет играе изключително важна роля в борбата за обединение на българския народ. Неговата цел са обединението на всички българи от освободените и още неосвободени земи – Тракия и Македония, – подобряването на тяхната съдба и сливането на трите Българии. В организационен аспект се взема решение цялата страна да бъде покрита с мрежа от такива комитети. Те функционират под формата на благотворителни дружества, но преследват политически цели и за няколко години се превръщат в центрове на борбата за съединение на Северна с Южна България.

За момента най-важната задача е да се провери информацията за начало на въоръжена борба, да се организира снабдяване на четите и въстаналото македонско население с оръжие и боеприпаси.

Само за един месец възникват комитети във всички големи български градове – Пловдив, Търново, София, Варна, Свищов, Плевен и др., т.е. и в Княжеството, и в Южна България. В тях участват най-изтъкнати обществени личности, интелектуалци, висши духовници, а любопитното е, че те произлизат както от Княжеството, така и от Южна България. Парите се събират с волни пожертвования на широки народни кръгове. Скоро мрежата от комитети „Единство“ обхваща и селата. Установяват се връзки с българи в чужбина – Румъния, Русия, Цариград – и с българските дружества там и се събират още пари.

От избухването на въстанието до неговия трагичен край тези комитети снабдяват въстаниците с оръжие и муниции. Набират доброволци от Княжеството и от Южна България, организират чети и ги изпращат в Македония. Между комитетите „Единство“ и ръководството на въстанието съществува постоянна връзка за размяна на информация. След всяко сражение въстаниците изпращат писма, в които описват събитията и заявяват нуждите си, искат помощ, получават известия за

¹⁵⁴ Пак там, с. 30-36.

доброволците и за оръжейните пратки, обсъждат тактически въпроси и прочие¹⁵⁴.

Сраженията при Кресна и Разлог

Сутринта на 5 октомври 1878 г. в Кресненското дефиле около 400 въстаници, оглавени от Стоян войвода, нападат редовната турска армия и след 18 часа сражения я разгромяват. По време на боя към бунтовниците се присъединяват няколкостотин души от съседните села Кресна, Влахи, Остава и др. Със своя опит и тактически умения Стоян войвода изиграва решителна роля за победата. Един от участниците в битката пише в спомените си: „По време на сражението Стоян войвода издава заповеди, лети между куршумите, разпределя момчетата и никога не спира, яхнал коня си. Не обръща внимание на свистящите край него куршуми ... и вдъхва кураж на момчетата“¹⁵⁵.

Пленени са 119 войници и двама офицери. Задържаните молят да бъдат изпратени в Княжество България, защото се страхуват, че след връщането си в Турция ще бъдат наказани. Въстаниците задържат 100 пушки, 13 каси с патрони, 13 коня. Освобождават командира на подразделението и неговия адютант и им връщат оръжието. След сражението ръководителите на въстанието уведомяват за победата в Горна Джумая и комитетите „Единство“.

Отзвукът от победата в Княжество България и в района на Македония е изключително голям. Друг участник в събитието си спомня: „Селяните ни посрещаха като братя и бързаха да ни нагостят“. От селата в цялата страна пристигат многобройни писма с молба за оръжие, помощ, съвети, с готовност за включване в борбата¹⁵⁶. Става ясно какви са трудностите на организацията на въстанието: снабдяване с оръжие, недостиг на пушки и патрони. Непосредствено преди началото на боя се раздават пушки и муниции на невъоръжените въстаници. Но понякога се оказва, че за една система пушки се раздават друга система патрони. Друг проблем е липсата на опит на

¹⁵⁵ Пак там, с. 40

¹⁵⁶ Пак там, с. 43.

някои от въстаниците, които за пръв път участват в сражение. Тези два проблема остават нерешени до края на въстанието и са многократно документирани в кореспонденцията между въстаниците и комитетите в Княжеството и в Южна България. В нито едно от писмата обаче не се говори за военна или стратегическа помощ от Русия. Нещо повече, в нито едно от писмата дори не се споменава за такава перспектива по време на въстанието. Напротив, цялата кореспонденция доказва, че въстанието е дело на самите българи. Те търсят подкрепа и очакват помощ единствено от своите братя от Северна и Южна България. И помощта идва именно оттам като организация по време на въстанието, а не преди това, както гласи един руски план за заговор. Подкрепата възниква спонтанно в хода на събитията.

Тази помощ е „вътрешна“ за българския народ, израз на взаимодействие на българската нация, накъсана на няколко административни единици.

Напълно погрешна е тезата, лансирана от английската и австрийската преса, че въстанието е предизвикано и подкрепяно от Русия. Тази хипотеза е продиктувана от желание да се компрометира въстанието и да се попречи на Русия да се намеси в подкрепа на християнското население. Друга важна цел е да се дезинформира общественото мнение за непрестанните престъпления на турските официални власти и да не се допусне както при кланетата от 1876 г. надигане на вътрешната опозиция срещу външнополитическия курс на Дизраели и Андраши.

След боевете в Кресненското дефиле въстаниците се разделят на два контингента. Половината се отправят на юг към вътрешността на страната, а другата половина, заедно с пленените турци, освобождава района на Кресна и влиза победоносно в селата Остава и Влахи. Докато народът и въстаниците празнуват, от района на Мелник потеглят около 500 турски войници от редовната армия и башибозук. Те избиват охраната на съседните села и опожаряват около 20 къщи. Около 150 въстаници успяват да разгромят и тези турски части в 13-часово сражение.

На 8 октомври Ново село също пада в ръцете на бунтовниците. Образуван е ръководен Генерален щаб на въстанието, а ръководителите получават нещо като официални ръководни чинове. Новите чети са назовани с имената на изтъкнати български революционери като Ка-

равелов, велик революционер и книжовник от епохата на Възраждането.

На 9 октомври въстаниците се сражават с около 1000 башибозуци и завладяват още 6 села: Грънчар, Мораска, Брезница, Будица, Сливница, Брезник. При завземането на село Мораска 9 четници разбират, че другарите им са се оттеглили и остават обкръжени от башибозук, принудени да водят неравен бой. В спомените си Ив. Попгеоргиев, също участник във въстанието, разказва, че деветимата четници свършили патроните и се скрили сред скалите да изчакат решителния момент, когато турците пристигнат да ги заловят. Тогава се спуснали срещу тях с голи саби, за да не попаднат живи в ръцете им. И деветимата били посечени.

Завземането на села в района на Мелник продължава, а заедно с това в освободените места се установява нов ред. Генералният щаб на въстаниците се настанява в село Влахи. Там пристигат доброволци от цяла Македония, от Княжеството и от Южна България и оттам ги разпределят по четите. Група доброволци от Княжеството се събира в Кюстендил и формира отряд от 250 човека под ръководството на Луис Войткевич, който завзема село Брезница.

Очертани са две стратегически линии. Едната поддържа укрепването на реда в окупираните територии и едва тогава разширяване на въстанието към вътрешността на областта, където действат други чети. Другата линия се стреми към бързо разрастване на въстанието. Докато се обсъжда коя е по-подходяща, се разгръща личен конфликт между ново-пристигналия Войткевич и един от представителите на настоящото ръководство Калмиков. Този конфликт поставя под заплаха бъдещите единни действия на въстаниците. Командирите полагат усилия да ги помирят, като се опитват да задоволят амбициите и на двамата. Затова дори преструктурират Генералния щаб и създават две подразделения, за да може всеки един да командва свои части. След като тези мерки не постигат желанния резултат, двамата лидери са отстранени от ръководството на въстанието. Единият е изпратен с писмо в Горна Джумая, извън обсега на военните действия. Вторият заминава заедно с хората си за село Брезница и там продължава борбата самостоятелно. Командирите им препоръчват да се оттеглят от въстанието заедно с хората си.

Относно двете тактически линии възникват разногласия и с комитета в София. Трябва да подчертаем, че тактическите различия непрестанно съпътстват ръководителите на българското национално-освободително движение. Те възникват и винаги, когато става дума за съпротива срещу решенията на Берлинския договор. Различията не са непреодолими, но засягат единството на действията и на националното самосъзнание и различните виждания с оглед на най-подходящата за момента тактика. Но независимо от това комитетите в Княжество България не спират да събират значително количество оръжие и боеприпаси, както и доброволци за въстанието. Най-активни са дружествата в Плевен, Търново, Видин и Троян. Постъпленията са особено важни около и след 20 октомври, т.е. в момента на най-разгорещените тактически спорове. Пристига в подкрепление четата на отец Константин Буфски, на помощника на Бенковски от Априлското въстание Орчо войвода и др., общо около 350 души. Важно е да споменем откъде идват въстаническите групи, защото обикновено се твърди, че въстанието е само македонско, а дейността на комитетите се счита за чужд опит за вмешателство, ненужен и омразен.

В този момент в Мелник пристига редовна турска армия с артилерийски части. Към тях се присъединява и башибозук, концентриран край селата Белица и Градешница. На 28 октомври 1878 г. там се разиграва решителната схватка между въстаниците и турците. Доброто въоръжение, артилерията, численото превъзходство са на страната на турците. Българите се сражават храбро и жертвоготовно. Много от тях загиват. Има и много ранени и пленени. Турците напредват по левия бряг на река Струма към въстаналите територии – селата Кресна, Влахи и Остава. Но те чувстват несигурен тила си и затова скоро се връщат в Белица и Градешница, като избиват местното население и опожаряват къщите. За този район настъпва краят на въстанието в смисъл на организирани военни действия на една обединена въстаническа армия с ръководство и програма. Завладяната от бунтовниците територия не е никак малка: на юг включва обширни земи от демаркационната линия от Горна Джумая до Белица и Градешница; на югозапад включва почти целия Каршиак; на югоизток се простира до Предела¹⁵⁷. Но от

¹⁵⁷ Пак там, с. 53.

този момент различните чети скитат из планините и се сражават с турците поотделно, а не като част от един общ план.

Краят на борбата

Въпреки че въстанието приключва, отмъщението на турците едва сега започва. На 9 ноември турска армия от над 8000 войници с артилерия превзема село Влахи, а на 11 ноември – село Кресна, което е опожарено. По пътя си към други въстанически пунктове войниците опожаряват общо 1320 къщи и избиват населението на 12 села. Българите, успели да се спасят от кланетата, бягат към Горна Джумая и Дупница.

Поощрени от мълчанието на великите сили, турците продължават унищожителния си поход и подготвят нападение срещу Горна Джумая. Като виждат пушечите от пожарите и чуват разказите на оцелелите, повечето хора побягват. Бунтовниците отново избират смъртта в бой с турците вместо живот в робство или бягство. Рядко в историята са се образували елитни части, както по време на въстанието в българските земи.

Стоян войвода е убит благодарение на една хитра интрига, която наред с други фактори дава повод за подозрения, че в редовете на въстаниците има инфилтрирани елементи със специални задачи. Това е съкрушителният удар, нанесен отвътре на въстаническата армия, който успява окончателно да я разедини и да хвърли сянка върху саможертвата на героите. Екзекутиран е най-храбрият мъж, най-опитният и смел защитник на българското националноосвободително движение, човек с огромен авторитет сред въстаниците и интелигенцията, извоювал си обичта и уважението на народа. Готов да умре, с богат опит в борбата, той се съобразява с планинския релеф на района и с възможността да действа с по-малки групи. Под негово ръководство, след обединяването на четите, биха могли да се избегнат много човешки жертви, както и много палежи и унищожаване на много села. Ако турската армия се бе забавила при потушаване на въстанието, въпреки „мълчаливия заговор“ на Великите сили, би било възможно

да се извърши промяна на европейското обществено мнение. Това би довело до свикване на нова европейска конференция, на която Русия би могла да се намеси в подкрепа на българския народ. Едно евентуално международно присъствие би могло да гарантира края на етническото унищожение на българите.

След убийството на Стоян войвода от турците се разчиства пътят за унищожение на цивилното население. Европа осигурява с мълчанието си необходимото време за това. Другарите на Стоян войвода се отделят от Генералния щаб на въстанието и сами продължават боевете срещу турската армия. Някои от тях готвят отмъщение срещу разкритите предатели и се отклоняват от координираните военни действия. Ибрахим Боровалията и неговите хора предприемат отмъщение и „възвръщане на османската чест“ в района на Разлог. Така градът става втори център на въстанието.

За да се защитят, част от българите, годни да носят оръжие, се организират в четата на Тодор Паласкаря. Целта им е да предпазят населението от турците. Районът на Разлог е част от IV Революционен окръг по време на Априлското въстание. Сега по време на подготовката участниците в него решават да възстановят старата организационна структура, а народът да се защити с оръжие срещу турската заплаха. Натанаил Охридски, както и комитетите в София и в Горна Джумая подкрепят идеята. Решителният момент за нейното осъществяване е, когато турската армия и башибозуците приближат, народът да се надигне на въстание. Не бива да забравяме, че вземането на такова решение означава, че ако въстанието се провали, цялото население ще загине от мъченическа смърт – жени, деца и старци, както става в Батак и Панагюрище. Ако войската и башибозуците пристигнат, но хората не се вдигнат на въстание, това отново означава смърт за мнозина, но само случайно подбрани и подложени на унижения и мъчения. На разветите знамена са извезани думите „Свобода или смърт“, същите, които се четат на знамената по време на Априлското въстание.

За Банско заминават 300 бунтовници и 70 младежи без оръжие. Много от тях за последен път присъстват на тържествената литургия в Градево, отслужена от отец Пахоми, който с думите си се опитва да им вдъхне кураж за героичното им дело. На 8 ноември въстаниците се

разполагат край Банско, а една малка група влиза в града и напада сградата на местната турска власт. Докато трае престрелката, в града пристига редовна турска войска – 400 пехотинци и 80 кавалеристи. Въстаниците, разположени край Банско, влизат в града и успяват да ги разгромят. През това време турското население разбира, че войските са отстъпили и няма кой да ги защити. 30 от общо 35 турци се предават на въстаниците. Останалите петима откриват огън срещу българите. Успяват да убият двама и да ранят трима. Сред тях е и храбрият командир, 27-годишният Баньо Маринов, който след няколко дена умира от раните си. Трагичната развръзка помрачава радостта от победата и освобождаването на Банско.

Но духът на българското население из цялата долина на Разлог е много силен, решението да приемат саможертвата се е превърнало в общ начин на мислене за хиляди хора. В село Горно Драглище, като чува пукотевицата в Банско, местният учител Сава Докторов заедно с няколко младежи напада турските охранителни постове, пленява оръжието им и обявява въстание, без да чака заповед от Генералния щаб или комитетите. В спомените си учителят разказва следното: „Изпратих съобщения по селата, че въстанието вече е обявено и който иска да се присъедини към нас, трябва да побърза. Събраха се около 200 души. Разделиха се на групи по 30 и нападناха най-важните места в околността. Другите останаха с мен за свързка и подкрепление“. На 10 ноември вече са въстанали селата Долно Драглище, Годлево и Добърско.

Ще споменем някои от многобройните писма, които участниците в тези събития в Разлог изпращат на братята си от Княжеството¹⁵⁸. Ето някои редове от писмото на въстаналите селяни до комитета в Горна Джумая: „Засега всичко върви добре, но, братя, побързайте да ни изпратите хора, оръжие и патрони, защото турската власт е още много силна. Те се събират, за да ни нападнат отдолу“¹⁵⁹. Българите от района на Рила също искат подкрепление: „Бързайте, братя, и Господ да ни помага на бойното поле. Елате, докато турските сили са малко, и да даде Бог победа!“¹⁶⁰ Няма искания за помощ към руската

¹⁵⁸ Пак там.

¹⁵⁹ Пак там, с. 54.

¹⁶⁰ Пак там.

власт, няма нито един документ за взаимодействие или координация на въоръжените въстанически действия със силите на Санкт Петербург. Нещо повече, официално Русия заема позиция против въстанието, въпреки личните симпатии на нейните дипломати и политици към въстаналите българи.

По това време английската и австро-унгарската преса продължават да „информират“ световната общественост, че срещу турските власти се сражават многохилядни руски войски, че става дума за руски провокации на Балканите, които сериозно заплашват мира в Европа.

Фактът, че българите са съвсем сами през онези дни, се доказва от трагичната развръзка на събитията. От многобройните писма става ясно, че бунтовниците напълно осъзнават реалното съотношение на силите и огромното превъзходство на турската войска. Откроява се и основният мотив, който ги ръководи, – стремежът към свобода, който в решителния момент надделява над страха. Сред безбройните незнайни герои си струва да споменем две имена на народни водачи в областта. Това са Щерьо Михайлов и Георги Банков, и двамата участници в българската съпротива по време на Руско-турската война.

Въстаналото население отблъсква нападенията на башибозуците и е решено да ги избие до крак. Нещо повече, въстанието се разраства и обхваща селата Бачево, Белица, Баня и град Мехомия, сега Разлог, като причинява сериозни загуби на турците. По това време в Банско пристига Луис Войткевич, изгонен от въстанието в Каршиака. Но скоро хората са разочаровани от него и това ги демотивира. От една страна, му вярват, защото е човек с голям военен опит, но, от друга страна, отрицателните му лични качества ги изпълват със съмнения и недоверие. Той заема мястото на покойния Маринов, който е уважаван и обичан от всички, но, за разлика от него, както пише един от оцелелите участници: „Вече няма предишната храброст. Беше се настанил удобно, сякаш е дошъл да пирува, а не да се бори“¹⁶¹. Негова е голяма част от отговорността за последвалото неблагоприятно за българите развитие на събитията, донесли най-много жертви и най-големи опустошения в областта.

¹⁶¹ Дойнов, Дойно, *op.cit.*, с. 55.

Турците в Махомия изпращат парламентъор да преговаря с него. Противно на всеобщото решение за атака и без да извести комитета в Горна Джумая, натоварен с координация на действията, Войткевич приема 24-часово примирие, точно колкото е нужно на турците, за да се регрупира и за да могат редовната армия и башибозукът, идващи от Никопол, да се приближат възможно най-много. На 14 ноември повече от 1000 добре въоръжени и обучени турски войници се намират в прохода Момина клисура. Войткевич не се е погрижил за охраната му. След неравен бой проходът е отстъпен. Поради характера на местността много по-малки сили биха могли да се справят с далеч по-многочислена армия. Трудно е да се повярва, че Войткевич, с богатия си военен опит, не е преценил важността на прохода от стратегическа гледна точка. След като го превземат, турците прекъсват всички връзки и пътища на въстаниците, които остават изолирани, а избиването им един по един е много по-лесно.

Пълното унищожение на целия район на Разлог приближава. Въстаниците от Банско осъзнават разликата в силите. Те пишат писмо на губернатора на София, като отчаяно го молят за помощта на руските войски, но такава помощ не пристига. Сражението за село Баня е неравно и жестоко. Турците започват масово клане на населението и изгарят селото. Иван Грънчаров, оцелял свидетел на зверствата пише: „От селяните, който успя, избяга. Останалите бяха заклани и изгорени... Селото потъна в пламъци. През нощта турците го напуснаха и заминаха за Мехомия.“¹⁶²

Първоначално от Банско изпращат подкрепление, но не успяват да помогнат повече, защото турците са блокирали постове за връзка с въстаниците и братята им от село Баня са избити до един, а димът от пламъците на горящото село изпълва с ужас жените и децата из околността. Жителите на Банско масово бягат към Предела. Ръководителят на въстанието в областта Войткевич, вместо да организира и ръководи действията, вече отдавна е избягал и е изоставил поверените му хора на произвола на съдбата. Много свидетели единодушно твърдят, че са го видели да се мятат на коня си и да препуска към Предела. Ако предишният ръководител на въстанието Баньо Маринов беше останал

¹⁶² Пак там, с. 57.

жив, събитията може би щяха да имат друга развръзка. Не става дума за илюзорни надежди за пълна победа над султанската армия, а за по-добра организация и защита на населението, което би дало по-малко жертви, вместо да бъде изоставено без защита в решителния момент и подложено на масови кланета. Проблемът отново е свързан с това, с което се борят Андраши и Дизраели – достигане на истината до европейската общественост.

В тези критични моменти въстанието в Банско е оглавно от Тодор войвода и неговия помощник Георги Сърбинеца. Това са още две имена от плеядите герои, които избират да жертват живота си, но да бъдат свободни. На 21 ноември (3 декември) редовна турска армия от 5000 души и башибозук се събират край Разлог и Мелник и оттам атакуват Банско. Според един свидетел турците обезглавяват много хора, а много други пленяват. „Колко са жертвите в Банско, никой не може да каже, защото до ден днешен (1884 г.) там няма никой, който да може да опише станалото. По онова време останаха малко живи българи.“¹⁶³ На практика всички въстанали селища – Добринище, Горно Драглище, Долно Драглище, Добърско, Бачево, Якоруда, Баня и Банско – са опустошени, а населението им е избито, избягало в планините или потеглило в опит да достигне до Княжество България. Всичко това на традиционния език на османските власти означава, че „районът е умиротворен“.

Отказът от справедливост и угасването на всяка надежда благодарение на мълчанието на европейските сили, които отричат дори морално признание на жертвите, оставят дълбока следа в колективното съзнание на българите. Тяхното присъединяване към свободния свят се извършва в условия на мълчалив геноцид и допълнително прикриване на жертвите в австрийската и английската преса. Сякаш силните на деня искат да дадат урок на слабите, дръзнали да се съпротивляват срещу чуждите решения за тяхната собствена съдба.

Бунтовният потенциал не е изчерпан, но въстанието е прекратено. Отделни чети продължават действията си през зимата на 1878-1879 г. и през следващите години. В Македония не настъпва мир. Турските власти продължават с масови арести и мъчения, подлагат българите

¹⁶³ Пак там, стр. 58.

на безброй унижения без право на защита и обяснения. Голяма част от младежите, отвлечени от турците, никога вече не се завръщат. Достатъчно е леко подозрение или лична антипатия, за да арестуват някого. Да бъдеш личен българин, т.е. учител, духовник, търговец, е достатъчна причина, за да поемеш по-дългия път към турските затвори. Така се натрупват нови причини за по-нататъшни драматични събития. Голяма част от оцелелите участници във въстанието после участват в македонската революционна организация, чиито ръководен орган ще стане Македонският комитет, основан през 1893 г. в Солун. Наред е ново кърваво продължение на македонския въпрос.

Позиция на Австро-Унгария към въстанието

Дипломатическата кореспонденция на австро-унгарските представители във връзка с Кресненско-Разложкото въстание според професор Милчо Лалков¹⁶⁴ се различава много от обикновена информация. Няма да е пресилено, ако кажем, че Австро-Унгария начертава своеобразна програма за вмешателство и манипулации от страна на една чужда сила във взаимоотношенията между българите и османските власти. Въз основа на богатия материал, представен от професор Дойно Дойнов в класическата му студия за Кресненско-Разложкото въстание, и на извършената от него дългогодишна работа в Австрийския държавен архив професор Лалков обобщава два етапа в отношението на Виена към въстанието в Кресна и Разлог¹⁶⁵.

През първия етап целта на Виена е въстанието да бъде потушено по най-бързия и решителен възможен начин. Известно е какво означава това с оглед на репресивните традиции на Османската империя. Според Андраши решителното и бързо „умиротворяване“ е единственият начин да се предотврати присъединяването на въстаналите земи към Княжество България и образуването на нова държавна структура със славянски, т.е. български характер в района.

¹⁶⁴ Лалков, Милчо, България в балканската политика на Австро-Унгария 1878-1903, София, 1993, с. 103-106.

¹⁶⁵ Пак там, с. 104.

Когато обаче се оказва, че въстанието не може да бъде потушено бързо, Виена преразглежда позицията си и решава, че то може да бъде използвано като повод за напредване на австрийската армия към Егейско море. Т.е. през санджак Нови пазар може да се извърши окупиране на българските земи в Македония, естествено в името на „мира и справедливостта“¹⁶⁶.

Тези намерения добиват характер на конкретен външнополитически план и представляват пример за двойствени правила на поведение в международните отношения. Берлинският договор може да бъде спазван от Великите сили, които го подписват, докато е удобен за тях. Но може да бъде нарушен винаги, когато възможностите за постигане на нови външнополитически цели се окажат достатъчно благоприятни. Ако обаче някоя от „малките“ страни се противопостави по съвсем други причини на този договор, тя бива наказана и „сплашена“. Силата определя доколко една кауза е правилна и справедлива. Агресията на силните срещу слабите е осъдителна, но не и конкретните действия срещу тях. Нещо повече, съпротивата на по-слабите се представя пред лицето на общественото мнение като престъпление.

Така докато българите се борят отчаяно за своята свобода, сами срещу прекалено силен противник, и са жестоко избивани, австро-унгарските представители, натоварени с военни, политически и религиозни мисии, обикалят из Македония, събират всякаква информация и правят непрестанни опити да убедят българите да изпращат петиции до Виена с молба за спешна намеса на Австро-Унгария в конфликта. От своя страна католическите мисионери се опитват да създадат „естествено средство за австрийското влияние“, като разширят униатското движение¹⁶⁷. На фона на примери за героизъм и саможертва, на пожари и кръвопролития тази дейност, която не цели да помага на живите същества, а да ги мами и манипулира, е неморална и осъдителна и също е обречена на провал. Тя е показателна за отношението на Великите европейски сили към малките балкански народи по онова

¹⁶⁶ Пак там.

¹⁶⁷ Униатите са православни християни, които под политически натиск приемат Папата като върховна и неотменима църковна инстанция, но запазват православните си обичаи. Униатството се възприема от Рим като обещание и първа стъпка към бъдещо преминаване към Католическата църква.

време. Тяхното физическо унищожение не само не ги тревожи, както става ясно по време на развитието на цялата Източна криза, но и за тях се мисли като за тълпа инфантилни същества, които винаги могат да бъдат лесно излъгани с едно добре опаковано лакомство. Този цинизъм е част от новата позиция на Великите сили към балканските народи и представлява израз на тяхната империалистическа политика в тази част на света.

След провала на тактиката с „лакомството“ Андраши предприема по-сериозни мерки, подходящи за „големи“ хора. В лоното на въстанието са инфилтрирани австрийски агенти. Тяхната цел е чрез интриги да създадат неблагоприятен климат и разногласия и да провалят действията на въстаниците. Тази тактика се оказва по-успешна. Въстаниците са храбри и решителни мъже, с много различни цели и светоглед и затова не могат да предположат, че в подобно драматично положение сред тях може да има хора, които не мислят за свобода и саможертва, а изпълняват указания, гонят кариера и имперски интереси. Затова храбрите мъже стават сравнително лесна жертва, докато успеят да разберат истинските намерения на чуждите на въстанието елементи. Такъв е случаят с австрийския шпионин Валтер Шулц, който се опитва да изгради мрежа от агенти на австрийското военно министерство.

Правят се опити да се организира широкомащабна опозиция. Австрийската преса доброволно лансира версията за „руска намеса“, „руско подстрекателство“, „руски заговор“. Въстанието се счита за руски опит да бъде предизвикано преразглеждане на Берлинския договор. Всички тези фалшиви тези се лансират в публичното пространство от австрийското външно министерство с цел да убеди императора и обществеността в нуждата от енергични мерки и активна политика. С други думи да ги убеди в нуждата от окупиране на българските земи в Македония. Въпреки че знае, че няма основания за подобни заключения, Андраши твърди, че нито Русия, нито Англия ще се противопоставят на австрийската окупация на Македония, защото и двете са доста заети със задачи в Южна България.

Обаче реакциите на Русия и на Англия са решителни и категорични. Останалите Велики сили също са решени да попречат на Австро-Унгария да продължи експанзията си. „Напредъкът“ при потушаването на въстанието прави тактиката на Виена неактуална. Андраши е

принуден да отстъпи за момента. При това самите военни в Босна и Херцеговина се обявяват против намеренията му. Кресненско-Разложкото въстание бележи опасно влошаване на отношенията между Андраши и неговите политически врагове¹⁶⁸. Кризата не е преходна, а е настъпил решителният етап за действие, когато противниците му са способни да поемат пълна отговорност за постъпките си. Андраши е принуден да пресметне какво може да спечели и какво може да загуби. Преценява, че в момента е по-добре да отстъпи от намерението си за окупиране на санджак Нови пазар, Македония и земите, населени предимно с албанци. „За момента трябва да се откажа от тази идея“ – това е решението му¹⁶⁹.

Разбира се тази идея на Андраши е лишена от реализъм. Империята, чиято външна политика ръководи по онова време, не е в състояние нито сега, нито в бъдеще да неутрализира успешно съпротивата на Великите сили по отношение на евентуална австрийска окупация. Но от друга страна изглежда много вероятно намерението на министъра на външните работи да е свързано с неговата последователна и радикална русофобия. Той не би пропуснал възможността да причини руско вмешателство на Балканите, за да усложни още повече международното положение на Санкт Петербург. Затова не би се колебал да използва трагедията на православните народи, която самият той често предизвиква с дипломатическите си ходове. Тази линия носи тежки последици за българското население в Македония. Колкото по-реални се оказват външнополитическите пречки за извършване на новото анексиране, толкова по-силен става австрийският натиск над слабите и беззащитните, над народа в земите, които Австро-Унгария иска за себе си, но поради сложните отношения между Великите сили не може да получи. С оглед на невъзможността да действа открито „отвън“ Виена се насочва към подмолна дейност „отвътре“, за да смаже българския етнически елемент. За тази нова стратегия тя използва Сърбия и Черна гора, които са вече почти нейни васали. Берлинският договор със своите клаузи за железопътните мрежи и търговията много скоро прави двете страни силно зависими от Австро-Ун-

гария. За тази цел хиляди хора трябва да бъдат „преориентирани“ от своите отдавнашни земи в Босна и Херцеговина и изпратени в Българска Македония. Виена ще се опита направи същото и с „новопоявили се“ албански етнос. Той ще се превърне в смъртен потенциал срещу македонския въпрос, когато балканските народи, разорени, избити, отчаяни, морално съкрушени, бъдат тласнати един срещу друг в спор за земи, към които всъщност се стремят Великите сили.

През това време версията за „руско участие“ във въстанието, лансирана в австрийската преса, прави положението на Русия още по-деликатно. Тя не е в състояние за военна защита и затова официално се дистанцира. Допълнително е притисната и от Англия, която предлага обща европейска окупация на Южна България и разполагане на окупационни войски в Македония. Както подчертава професор Милчо Лалков¹⁷⁰, това на практика би означавало край и разгром на борбата на всички българи срещу Берлинските споразумения, натиск върху всички институции, райони и администрации в границите на българската нация¹⁷¹. Единствено Русия съчувства на българите. С големи усилия и благодарение на личните впечатления на френския представител в европейската комисия барон де Ринг, който посещава някои от местата, засегнати от въстанието, Русия успява буквално да изтръгне от комисията проект за реформи в Македония, който, разбира се, никога не е изпълнен от Цариград. Учудващо трудно се оказва жертвата да бъде „призната“ за жертва. Европейските страни и дипломатията упорито прикриват геноцида над българите. Те са непреклонни в отказа си да признаят, макар само морално, саможертвата на „малките“ народи. В онзи исторически момент не е реалистично да се мисли за реална промяна на техния живот в положителна посока.

¹⁶⁸ Лалков, Милчо, *op.cit.*, с. 109.

¹⁶⁹ Пак там.

¹⁷⁰ Пак там, с. 109-111.

¹⁷¹ Пак там, с. 107.

През септември 1877 г. за пръв път се появяват и очертанията на албанския въпрос, който все повече привлича вниманието на Великите сили и се превръща в допълнителен фактор за източния въпрос. С течение на времето важността на този фактор нараства и спрямо македонския конфликт. Тъй като нашата цел тук е да определим и проследим зараждането на явленията, предизвикали и изострили македонския въпрос, трябва накратко да се спрем и върху албанския проблем.

През есента на 1877 г. председателят на италианския парламент Криспи предприема европейска обиколка. Една от неофициалните му цели е да обсъди възникващите на Балканите въпроси (т.е. в Средния изток, както по онова време наричат полуострова) вследствие на Руско-турската война. По време на срещите си с Бисмарк на 17 септември 1877 г. в Бад Гащайн и на 24 септември в Берлин Криспи се опитва да спечели Бисмарк, като посредник на Андраши във връзка с несигурността на източната италианска граница. Слуховете за евентуално анексиране на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария превръщат Италия в лесен обект за по-късни заплахи от страна на Виена. Бисмарк отказва да бъде посредник на Андраши, но в замяна на това предлага на Криспи да се ориентира към турските провинции в Адриатическо море. На срещата си с английския министър на външните работи Дерби Криспи получава същия отговор: „Вземете Албания“¹⁷². След европейската му обиколка позициите на Австро-Унгария и Италия по темата за Албания се уточняват пряко между Виена и Рим. В този смисъл е интересна телеграмата на Андраши от 26 април 1878 г. до посланика в Рим¹⁷³, в която се казва, че империята няма нито желание, нито пари да анексира Албания и че тя може да бъде защитена много по-добре чрез своята собствена автономия от панславизма, отколкото чрез евентуална окупация. Тук Андраши преценява много правилно,

¹⁷² Crispi, *Memorien*, s. 72, cit.: Schanderl, Hanns Dieter, *Die Albanienpolitik Österreich-Ungarns und Italiens, 1877-1908*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1971, s. 21.

¹⁷³ HHStA, PA XI, 87 fol. 109. Depesche an Baron Haymerle. Wien, 26. April 1878. cit.: Schanderl, Hanns Dieter, *Die Albanienpolitik Österreich-Ungarns und Italiens, 1877-1908*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1971, s. 23.

че с оглед на антируската му и антиславянска политика албанците ще бъдат много по-полезни като независим съюзник, отколкото като неприятел на монархията. В същото време Андраши уточнява, че не може да позволи нито Антивари, нито Скутари да се присъединят към Черна гора заради стратегическото им положение въпреки защитата на католиците от Северна Албания. Тези идеи се оказват твърде важни и са залегнали в основата на австро-унгарската програма за действие за изграждане на албанска нация. Този план обаче ще претърпи промени от тактически характер, но стратегическата му същност ще остане непроменена чак до новия век. Това по никакъв начин не е пасивна политика, както изглежда на пръв поглед. Напротив, предвид непробуденото национално чувство и религиозното разделение на кланове на албанското население тази политика е извънредно активна и амбициозна. В резултат на конкретните действия на австрийската дипломация и богатата дипломатическа кореспонденция след това основната цел е да се събуди, мобилизира и активира сред албанския етнос чувство за принадлежност към една обща нация¹⁷⁴. Защитата на албанските католици е удобно прикритие, зад което може да се действа, без да се пробудят съмненията и неодобрението на официалните османски власти, както и евентуални усложнения и международен контрол. Т.е. Андраши заявява отказа си да анексира албански територии и оставя вратата отворена за активни австрийски действия там. В качеството си на доброжелател и защитник Австро-Унгария печели доверието и симпатията на най-изтъкнатите албански фигури, които поради албанската социална структура управляват еднотично и успешно поведението на големите кланове. Чрез тях Виена може да разчита на сигурен съюзник в лицето на голяма част от албанците в Македония, да ги манипулира и ръководи ловко за изпълнение на дългосрочните си цели. Точно в тази насока Виена работи сред албанците през следващите десетилетия.

¹⁷⁴ Трябва да се подчертае, че по онова време в албанския език не съществува дума, означаваща „нация“.

ЕПИЛОГ

Македонският въпрос не възниква случайно, нито по невнимание на Великите сили, нито поради тяхното непознаване на етнографското и геополитическо състояние на Балканския полуостров и още по-малко поради примитивизма на балканските народи. Той е резултат от поредица съзнателни и обмислени действия, извършени последователно в течение на много години от страна на големите европейски страни. От друга страна, се дължи на реакцията на балканските народи спрямо чуждите решения, когато те излизат от сянката на тайната дипломация и стават официални, т.е. когато става ясно, че чуждите правителства искат да наложат волята си над балканските народи.

Възникването на македонския въпрос е предшествано от серия тайни конференции, проведени във Виенския двор под председателството на императора. Опитаме се да представим подробно някои от тези конференции, като не бива да забравяме също така, че документите за други от тях са загубени и не фигурират в архивите. При всички положения обаче запазените протоколи от тайни конференции представляват вярно отражение на имперската политика по онова време. Очертават се ясно амбициите на Австро-Унгария да присъедини големи територии от Балканския полуостров, достигащи до Егейско море, със съответните пристанищни градове, най-важният от които е Солун. Години по-късно Солун играе централна роля в търговския сблъсък между Виена и Белград, познат като „войната на прасетата“. При всички случаи плановете, начертани на тези конференции, се съобразяват единствено със собствените интереси на Хабсбургската империя, без изобщо да зачитат хората, живеещи на Балканите, които имат свое развито национално съзнание и искат да живеят свободни и независими, да упражняват необезпокоявани своите вероизповедания, традиции и култури. С други думи, голямата геополитическа игра на европейските сили по онова време изключва нещо, което днес е особено важно – правата на малцинствата и етносите. Сега това изглежда скандално, но тогава то е норма на поведение. На тайните конференции на император Франц Йосиф е лесно да се забележи, че големите мозъци

на империята (а това е валидно и за останалите Велики сили) често пъти си позволяват да проявят олимпийско пренебрежение към най-елементарни факти от историята и етнологията на въпросните райони. За тях единственото важно нещо е собствената им полза и желанието им да поставят в шах противниците си (или приятелите си с термините на Realpolitik) в една гигантска партия шахмат.

На второ място следва да отбележим, че възникването на македонския въпрос е предхождано също и от серия продължителни и сложни дипломатически инициативи на Австро-Унгария и останалите Велики сили. Тези инициативи имат за основна цел да осъществят и гарантират австрийското анексиране или поне владееие на югоизточните Балкани. Затова друга важна линия, следвана неотстъпно от Виена през объркания лабиринт от политически ходове, е да не се промени с нищо положението на балканските народи. Много пъти това означава да бъдат изоставени на геноцид. Но Виена твърдо не се намесва в тези конфликти, за да попречи на желанието на тези народи да бъдат свободни и независими. Това поведение до известна степен е логично, защото в основата на играта е заложено понятието за национална държава, застъпено при създаването на балканските държави, в противовес на старото понятие за европейска империя. Най-типичен пример за това в центъра на Европа е дуалистичната Хабсбургска монархия. Австрийските решения се осъществяват многократно, често с голяма доза хладнокръвие и цинизъм, с помощта на най-висшата дипломация. Това става обикновено с ясното съзнание за тежките последици, които могат да настъпят за народите. Виена умело борави с информацията за драматичните събития и за жестоките намерения на Високата порта към въстаналите балкански поданици.

Възникването на македонския въпрос освен това е и пряк резултат от тайните дипломатически споразумения между Виена и Лондон. До тези споразумения се достига след продължителна, активна и прецизна работа. В основата им има важни решения по отношение на Русия, единствената сила в момента, която обръща внимание на тежкото положение на православните балкански народи под властта на султана и която действа в тяхна защита. Англо-австрийските решения за Русия и следователно за балканските народи излизат на бял свят, стават официални и придобиват международна давност по време на Берлинския

конгрес през 1878 г. Именно в този момент възниква на политическата сцена българският въпрос. С течение на времето и вследствие на дипломатически ходове с вече известни цели и намерения българският въпрос еволюира и се превръща в македонски въпрос. Това развитие също не е изненадващо за европейските сили. Те внимателно и подробно са го планирали и ръководили.

За възникването на македонския въпрос, за насочването на австрийската политика именно към тези, а не към други цели, важна роля изиграва персоналният фактор. Това не е случайно. То се дължи на специфичните управленчески механизми на Виена. Министърът на външните работи има възможност да провежда своите идеи, принципи и тълкувания на практика и да определя насоките на външната политика на империята. Той има властта да определя кои идеи трябва да залегнат в планове на страната. За тази цел той разполага с целия държавен апарат, който подкрепя идеите и амбициите му; разполага с административния апарат, армията, пресата, финансите и пр.

Освен всичко това разполага и със средствата на тайната дипломация. Това означава, че всички посланици, които са на разпореждане на външния министър, са задължени да изпълняват разпорежданията му. Министърът има право да подписва споразумения с чужди страни, например с Англия, които после задължават цялата страна с изпълнението им, независимо на каква цена.

Ето защо въз основа на анализа на конкретните идеи и инициативи, съзнателно и неуморно провеждани от Андраши, може да се направи заключение, че той води Хабсбургската империя срещу Русия, в посока към Балканите и дори към Егейско море с прекален егоцентризъм, с негативна нагласа към всички, които счита за свои врагове, и с подчертано пренебрежение към народите на полуострова. Андраши има на своя страна императора, човек с не особено силен характер и посредствен като политик, но разполагащ с огромни средства, с които може да подкрепи намеренията му. Андраши разчита и на симпатиите и подкрепата на Бенджамин Дизраели, по онова време ръководител на най-могъщата сила в света. Но в политическите си действия той забравя, че балканските народи, макар и малки и незначителни с оглед на голямата световна политика, се състоят от отделни човешки личности. Когато те реагират срещу изкуствено наложената им съдба,

до голяма степен натрапена от Андраши, тогава започват да се проявяват очертанията на македонския въпрос. В съвсем тесен смисъл можем да говорим за прекален егоцентризъм на шепа хора, способни да повлияят върху съдбите на слабите народи, лишени от средства да защитят своите интереси. От упорството на силните и от отказа на слабите да се подчинят на техните несправедливи решения произлиза особенният динамизъм на македонския въпрос. Прехвърлянето на вината към недоволните от Берлинския договор, който безспорно пренебрегва хората, за които се отнася, е тънка манипулация, която се оказва доста успешна и донася тъжна слава на целия полуостров. Крайните решения на Берлинския конгрес не са съобразени нито с етносите, нито с нациите, нито с религиите, нито с местните традиции, а само с интересите на Великите сили. На народите, които дръзват да не приемат тези решения, често се налага образа на примитивни националисти, варвари, с жестоки и безмилостни генетични особености. Това е много разпространена теза по онова време. Действията, предприети срещу тях, са начин да бъдат „дисциплинирани“. Тоест налага се негативна представа за всички, които не приемат съображенията на Великите сили. Тази негативна представа се разпространява сред останалите централни и периферни страни, които следват идеите на силните на деня. Кампанията е толкова силна, че и до ден днешен негативният образ е запазен. В наше време малко хора се интересуват от решенията на Берлинския конгрес, проведен през далечната 1878 г., и как се е достигнало до тях. Но всички знаят, че „не е възможно да се постигне споразумение на Балканите“ и че там периодично се пролива кръв по причини, които никой не разбира.

Исторически източници

Kriegsarchiv, Wien, Militärkanzlei Seiner Majestät, Hauptreihe 1872 49-5/8;
Kriegsarchiv, Wien, Militärkanzlei Seiner Majestät, Hauptreihe 1875 69-2/2;
Kriegsarchiv, Wien, Militärkanzlei Seiner Majestät, Sonderreihe 1876 69-1/25.

Библиография

- Adanir, Fikret, Die Makedonische Frage: Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908, Franz Steiner, Wiesbaden, 1979.
- Diószegi, István, Die Aussenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1871-1877, Wien; Köln; Gratz; Böhlau, 1985.
- Dumont, Paul, „La période des Tanzimat (1839-1878)“. – In: Histoire de l'Empire Ottoman, Fayard, 1989.
- Gross, Nachum Th., „Die Stellung der Habsburgermonarchie in der Weltwirtschaft“. – In: Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band 1, Wien, 1997.
- Haselsteiner, Horst, Bosnien-Herzegovina, Orientkrise und Südslavische Frage, Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 1996.
- Jelavich, Charles and Barbara, The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920, University of Washington Press, Seattle and London, 1977.
- Lutz, Heinrich, „Politik und Militärische Planung in Österreich-Ungarn zu Beginn der Ära Andrassy. Das Protokoll der Wiener Geheimkonferenzen vom 17. bis 19. Februar 1872“ в Geschichte und Gesellschaft, Festschrift für Karl R. Stadler, Wien 1974.
- Matis, Herbert und Bachinger, Karl, „Österreichisch industrielle Entwicklung“. – In: Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band 1, Wien, 1997.
- Medlicott, W. N., The Congress of Berlin and after. A diplomatic History of the Near Eastern Settlement 1878-1880, London, 1938.
- Pavlowich, Stevan K., A History of the Balkans 1804-1945, Longman, New York, 1999.
- Schanderl, Hanns Dieter, Die Albanienpolitik Österreich-Ungarns und Italiens 1877-1908, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1971.
- Sugar, Peter, Nationality and Society in Habsburg and Ottoman Society, Variorum, 1997.
- Suppan, Arnold, „Aussen- und militärpolitische Strategie Österreich-Ungarns vor Beginn des Bosnischen Aufstandes 1875“. – In: „Mejdunarodni naucni skup povodom 100-godisnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istocnoj krizi 1875-1878 godine“, Том 1, Sarajevo, 1977.
- Taylor, A. J. P., „The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918“, Oxford University Press, 1954.
- Veiga, Francisco, La Trampa Balcánica, Grigalbo, 1995.

- Vocelka, Karl, Geschichte Österreichs: Kultur-Gesellschaft-Politik, Styria, 2000.
- Zöllner, Erich, Geschichte Österreichs: von den Anfängen bis zur Gegenwart, Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1990.
- Авторски колектив, История на България, Т. 7, София, 1991.
- Авторски колектив, Македония, история и политическа съдба, Т. 1, Знание, 1994.
- Генов, Г. П., България и Европа, Сан Стефано и Берлин 1878, София 1928.
- Делчев, Теодор, Макгахан 1844-1878. Биография, документи, материали, Наука и изкуство, София, 1977.
- Дойнов, Дойно, „Кресненско-Разложкото въстание 1878-1879“, София 1979.
- Кънчов, В., „Избрани произведения“, София, 1900.
- Лалков, Милчо, „България в балканската политика на Австро-Унгария 1878-1903“, Св. Климент Охридски, София, 1993.
- Пандев, Константин, „Националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1878-1903“, Гутенберг, София, 2000.
- Пантев, Андрей, „Българският въпрос в Съединените американски щати 1876-1903“, Велико Търново, 1984.
- Пенков, Сава, „Международни договори на България 681-1947“, София, 1992.

Теодора Толева
**ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА ДЮЛА АНДРАШИ
И ВЪЗНИКВАНЕТО НА МАКЕДОНСКИЯ ВЪПРОС**

*Българска
Първо издание*

Отговорен редактор *Красимир Гетов*
Редактор и коректор *Мая Зоева*
Предпечатна подготовка *Петър Дамянов*

Формат 70/100/16 Печатни коли 10,25

Сиела Норма АД

1510 София, бул. Владимир Вазов 9
тел. 02 903 00 23
www.ciela.bg
e-mail: booksales@ciela.net

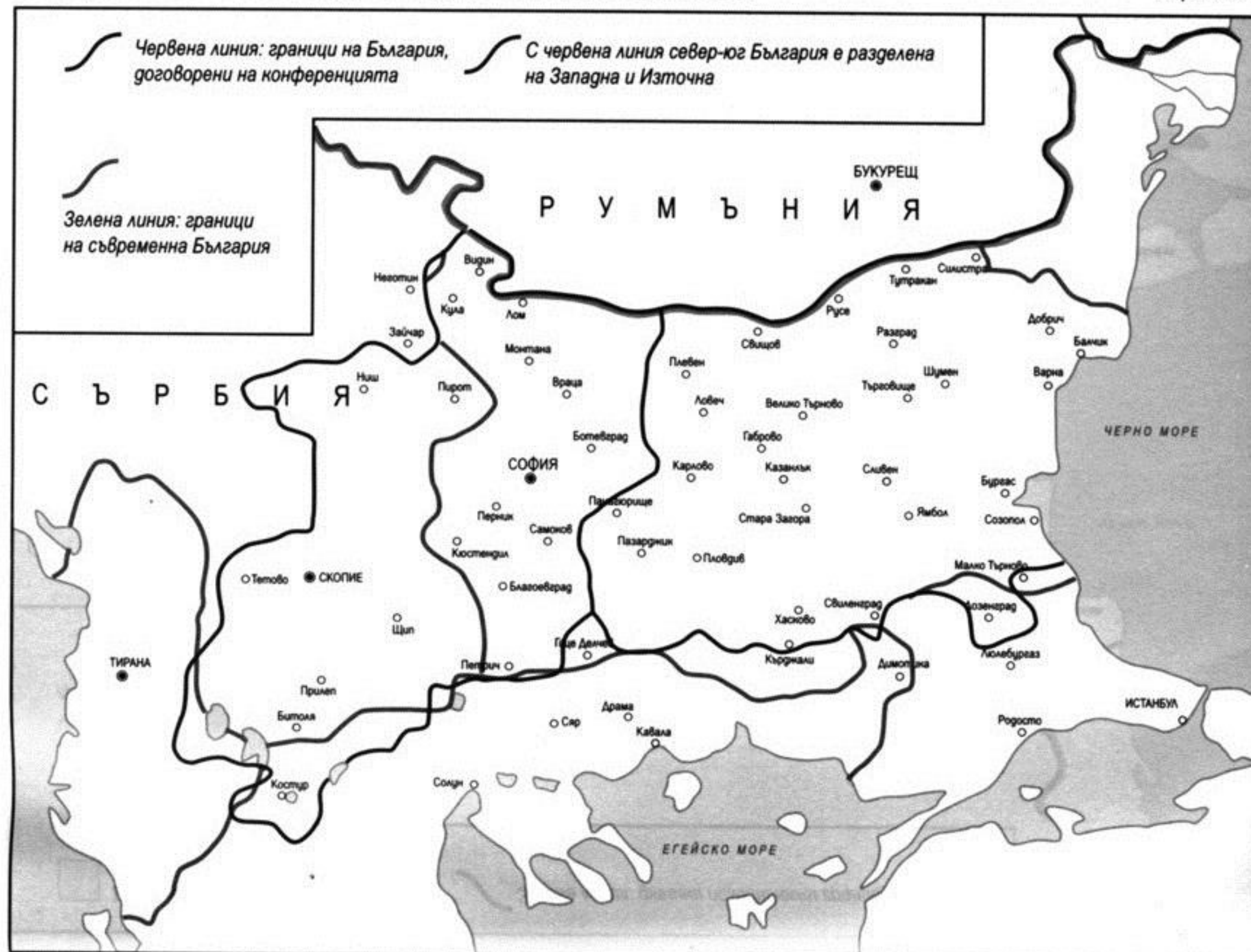
Печат: Абагар АД

Книгите на СИЕЛА могат да бъдат купени
от интернет книжарница www.mobilis.bg,
www.ciela.com, от книжарница СИЕЛА Книгомания
в Mall of Sofia, бул. Ал. Стамболийски № 101,
City Center Sofia, бул. Арсеналски № 2,
Paradise Center, бул. „Черни връх“ № 100,
Книжарница Сиела – СУ „Св. Кл. Охридски“,
Фестивален и конгресен център Варна
бул. Сливница № 2,
Mall Plovdiv, ул. Перушица № 8,
Park Mall, бул. Н. Петков № 52, Стара Загора,
Mall Rousse, бул. Липник № 121 Д,
както и от всички добри книжарници в страната.

КАРТИ

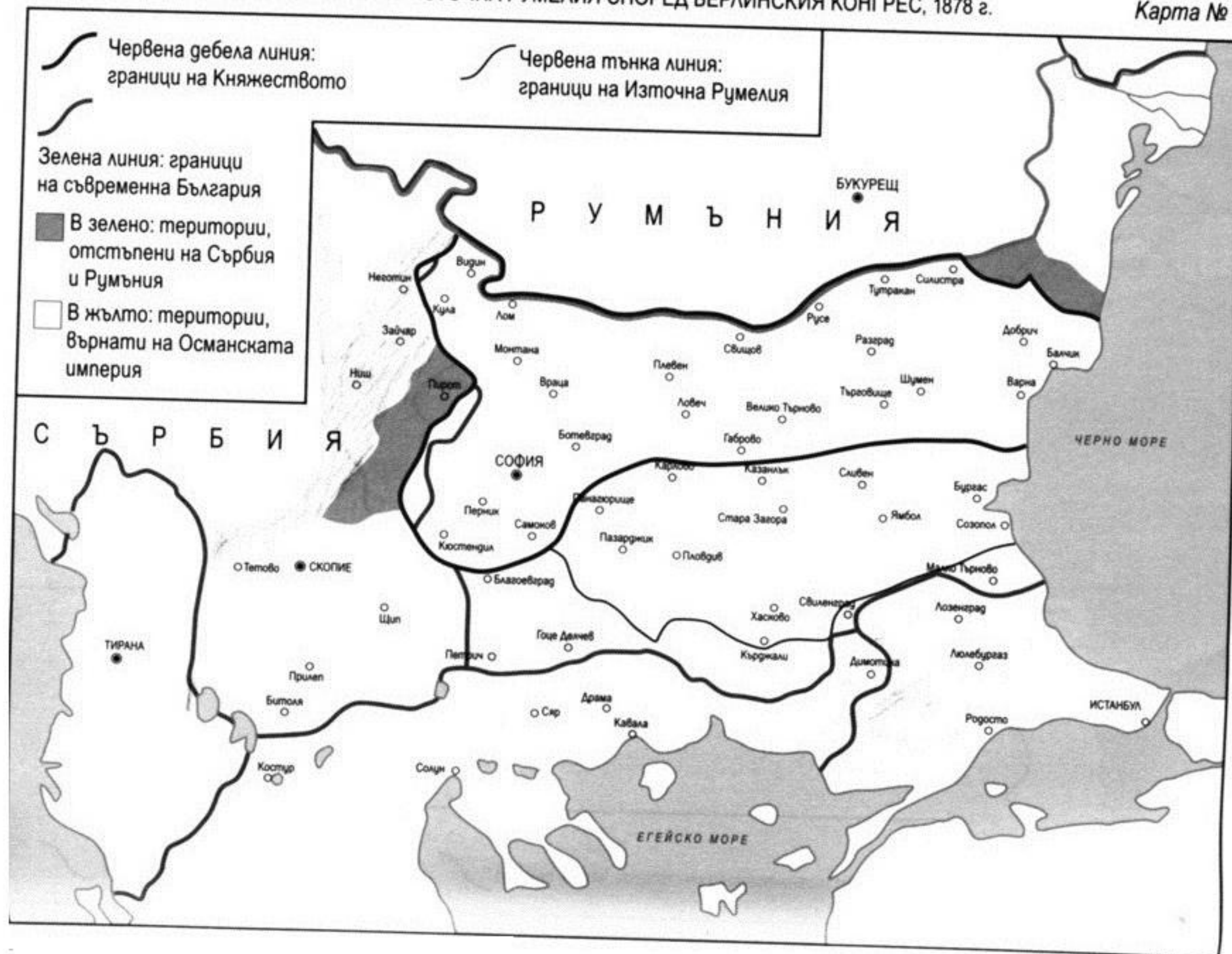

ГРАНИЦИ НА КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ И ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ СПОРЕД БЕРЛИНСКИЯ КОНГРЕС, 1878 г.

Карта № 4

През 70-те години на XIX век двата най-заинтересовани от Балканите Велики сили – Австро-Унгария и Русия – са в най-ожесточено съперничество по Източния въпрос. Борбата за надмощие придобива по-сложни форми с оглед промяната в геополитическата тежест на Двойната монархия след поражението ѝ в Сръбско-българската война през 1866 г. Д-р Теодора Тодорова използва първостепенните като източници протоколи от тайните конференции в Берлин, Балхаузплатц, анализирайки ги като част от външнополитическата програма на Хабсбургската империя. Тя разкрива връзките и взаимната зависимостта между дипломатите и военните съгласно правилото „Сила побеждава правото“.